KLIÓ 2022/4

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

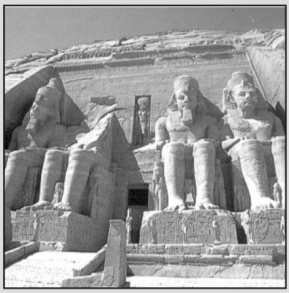
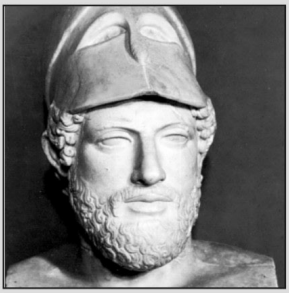

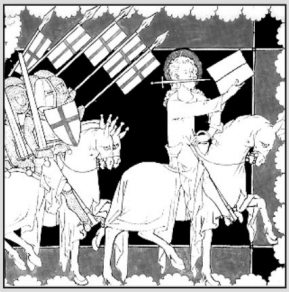

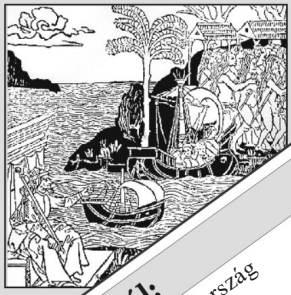

A tartalomból:

Nagy-Britannia és Oroszország a XVII–XVIII. században

A faji kártya az amerikai függetlenség előmozdítója

Franciaország az I. világháború békeszerződéseinek vesztese?

22004
9 771216 296006

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság:
Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *elnök;*
Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE,
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE
és Takács Levente habil. egyetemi docens, DE *szerkesztők*.
Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.
A borító Borsi Csaba munkája.
Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.
A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096
Kiadja a KLIÓ Alapítvány.
Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert intézetvezető habil. egyetemi docens, DE Történelmi Intézet
és Pete László tanszékvezető egyetemi tanár, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Történelmi Intézete
támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:
http://real-j.mtak.hu/2048/
A KLIÓ az interneten is olvasható: http://www.c3.hu/~klio
e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu
erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév középső hónapjában.
Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.
Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)
ISSN 1588-0958 (online)

TARTALOM

Ókor - Középkor
Massimiliano Vitiello: Félelem és rettegés a barbároktól (*Horváth Csaba*) 3
Catherine Nixey: Petrarca igaza (*Géczi Róbert*) 10

Koraújkor
Renate Zedinger: Bourbon Mária Ludovika, Toszkána nagyhercegnője és korának császárnéja (*ifj. Barta János*) 23
Lorina Repina (főszerk.): Koraújkori komparatisztika – a XVII–XVIII. századi Britannia és Oroszország (*Sashalmi Endre*) 32
Matthew P. Romaniello: Vállalkozó birodalmak – Oroszország és Nagy-Britannia a XVIII. századi Eurázsiában (*Schrek Katalin*) 38
Robert G. Parkinson: Hogy lett a faji kártya az amerikai függetlenség egyik fő motorja? (*Peterecz Zoltán*) 43

Legújabb kor
Luciano Canfora: Egy latinista a történelem viharaiban (*Madarász Imre*) 50
Tom Flanagan: Első nemzetek, további kételyek: a kanadai őslakos szuverenitás alapvető kérdései (*Nándori Rita*) 54
Mario Amorós: Háziasszonyból a nők jogainak védelmezője. La Pasionaria (*Semsey Enikő*) 57
Aleida Assmann: Az újragondolt nemzet (Erdős Zoltán) 63
Matthieu Boisdron – Krisztián Bene (szerk.): A kommunista rezsimek és a francia nyelvű gyarmati országok közti kapcsolatok (*Bába Viktória*) 68

Lazar Fleishman – Amir Weiner (szerk.): A balti országok XX. századi története „belülnézetből” (*Reszler Gábor*) 80
Georges-Henri Soutou: Franciaország, az első világháborút lezáró békeszerződések vesztese (*Bene Krisztián*) 88
Stefan Berger – Philipp Müller (szerk.): Száműzött történetírók (*Paál Zoltán*) 97

ÓKOR – KÖZÉPKOR

Félelem és rettegés a barbároktól

Az alábbi összefoglalóban ismertetendő cikkben, amely *Massimiliano Vitiello* tollából származik, az író arra keresi a választ, hogy a kor krónikásai milyen válaszokat adtak arra a krízisre, ami a barbárok Római Birodalomba való betörésével keletkezett, s megroppantotta az addigi világrendbe vetett hitet.[1]

Az V. század során a nyugati krónikások Szent Jeromos es Augustinus nyomdokán haladtak, és igyekeztek spirituális válaszokat adni a barbárok megjelenése után keltett rettegésre és félelemre. Hogy megértsük, ennek mekkora jelentősége volt, utalnunk kell Róma 410-es kifosztására, ami nemcsak sokkolta a nyugati világot, de utóhatásaiban kultuszteremtő jis volt: a pápát néhány évtizeddel később Róma megmentőjévé tette azáltal, hogy rábírta Attilát, hogy elálljon egy Róma elleni támadástól. Mekkora lehetett ennek a hatása a későbbi pápák spirituális és hatalmi státuszának megteremtésében?

Érdemes azonban megvizsgálni azt, valójában hogyan is kezelték a félelmet az V. századi nyugati keresztények, akik maguk is szemtanúi lettek annak az eseménynek, ahogy a barbárok elözönlötték lakóhelyüket? Hárman háromféleképpen is válaszoltak erre. 452-ben egy anonim galliai krónikás teljes reménytelenséget mutat; a lemicai Hydatius a pápában és az isteni beavatkozásban bízik; míg Prosper a pápában, mint a Róma és a barbárok közötti mediátorban és a közösség védelmezőjében reménykedik. Valójában Prosper üzenetét a 440-es évek politikai kontextusában kell értelmeznünk, hiszen I Leó Szent Péter örökösének, a rómaiak védelmezőjének, az Isteni beavatkozás ügynökének tartotta magát, ez azonban szembe megy

1 E világrend térbeli és időbeli aspektusairól l. Kozák Dániel: Imperium sine fine. A világbirodalom ígéretének intertextuális háttere Vergilius Aeneisében. Ókor 17 (2018) 60–70, és Takács Levente: Nec metas rerum… Ókor 18 (2019) 50–53.

Szent Jeromos két utódjával, mert ők a barbároktól való félelmet és megváltást máshogy értelmezték.

Metus Gothicus (Rettegés a gótoktól)

A cikk a továbbiakban rávilágít arra, hogy 363, vagyis Iulianus császár halála után egy névtelen szerző, aki a *De rebus bellicis* írója, egyenesen arról beszél, hogy a barbárok köröskörül a birodalom határait ostromolják. A következő jelentős dátum a hadrianopoliszi vesztes ütközet és az utána következő mészárlás, amely Valens császár halálával (378. augusztus 9.) és a gótok birodalomban való letelepítési politikájának kudarcával zárult. A történetíró Ammianus Marcellinus szerint ez a vereség felért a hat évszázaddal korábbi cannae-i katasztrófával. Mind a pogány, mind a keresztény szerzők is egyenesen áradatról írnak, amikor a barbárok megjelenéséről tudósítanak a birodalomban. Szent Jeromos, aki később egy jeruzsálemi kolostorba vonult vissza, de tartotta a kapcsolatot Dél-Galliával és Itáliával, a hadrianopoliszi csatát, mint fordulópontot jelöli meg: szerinte ez volt a vész kezdete.

A kilátástalanság a 452-es galliai krónikában

A már említett galliai szerző, aki a *Chronica Gallica* címen számon tartott munkát 452 körül megírta, Dél-Galliában közvetlen közelről megtapasztalhatta a birodalom politikai, hadi, és vallási hanyatlását. Ez Radagaisus gót király Itáliába való betörésével kezdődött 415-ben, majd néhány évtized múlva Britannia, Gallia és Hispánia és Afrika elvesztésével zárult. A krónikás a birodalom bomlását egyértelműen az arianizmus felbukkanásának tudja be, ami vallást a barbárok hoztak magukkal, s ebben egyetértett vele Orosius és Sulpicius Severus is. Ezzel együtt az író hitt abban, hogy a gótokat integrálni lehetne, tkp. egyedüli törzsként a barbárok közül. Ami ezután következett, azt a szerző mint kataklizmát említi. Ez pedig nem más, mint a hunok megjelenése, amelyet a műben a Thraciaban lerombolt több mint hetven várossal szemléltet a krónikás. Majd Attila nyugatra for-

dul, megtámadja Galliát, Catalaunumnál veszít, a következő évben Itália ellen vonul. Itt a szöveg megszakad, valószínűleg az író halála miatt. Az írás pesszimista hangvételű, a jövő sötét színben tűnik fel.

A lemicai Hydatius: apokalipszis és isteni beavatkozás

Hydatius, középosztálybeli származású hispaniai püspök, aki saját szavai szerint a világ peremén Aquae Flaviae-ban (ma Portugália) élt 390 és 469 között élt, szintén bizonytalan időket emleget. Krónikájának középpontjában is ez a régió állt, amit először a gótok majd a szvébek szálltak meg. Ekként közvetlenül hallott az áldozatokról, illetve két diplomáciai missziója és három hónapos szvéb fogsága alatt is szerzett tapasztalatokat. Még gyerekként találkozott Szent Jeromossal, így érthető, hogy Jeromos szavai is feltűnnek a munkájában. Pátosztól áthatott munkájában rablásról, erőszakról, zavargásról, sőt kannibalizmusról ír, amiket az állatias alánok, vandálok és szvébek beözönlésének tud be, és már az emberi faj pusztulásáról beszél. Feltűnő, ahogy kifejezi, hogy a barbárok, mint vadállatok mindenfelé garázdálkodtak. A cikk írója szerint joggal merül fel a kérdés, hogy ezek a vallásos emberek valóban a világ végét látták az eseményekben? Muhlberger szerint nem így van, de Burgress szerint lehetséges, hogy az egyik keresztény apokrif irat alapján Krisztus után 450 évvel az emberek a világ végét várták. A krónika a cikk szerzője szerint úgy is tekint a barbárokra, mint az Antikrisztus megtestesítőire és a bibliai prófécia beteljesedésére.

Hydatius számára tehát a barbárok szinte állatok voltak, és az ő inváziójuk az éhínség és a vele járó egyéb hatások okozója. Nem lokális jelenségként tekint a helyzetre, de arról nem beszél, hogy a római adószedők ezt a jelenséget is felgyorsították. Hogyan is beszél a gótokról? Elég kétértelműen, hiszen egyrészt ők a rómaiak szövetségesei voltak, másrészről Gallaecia elpusztítása, Róma kifosztása negatívumként jelenik meg, de azért azt is megjegyzi, hogy Alaric kegyes volt a szent helyekhez, megkímélte őket. Szerinte csakis az isteni beavatkozás menthetné meg az emberiséget a teljes pusztulástól. Ez a gondolat már feltűnik 411-es munkájában, majd a

450-es eseményeket is hasonlóképpen értékeli. Hydatius, aki a Nyugat-római Birodalom e területén élt, már nem élte meg e területek új germán urainak integrálódását, csak az inváziót és a félelmet.

Aquitainiai Prosper és az Istentől inspirált Leó pápa

Prosper Tiro 390-ben született arisztokrata családban, nagy valószínűséggel Leó pápa titkára volt. Három részletben közölte Jeromos Krónikájának folytatását, amit 455-ben fejezett be. Gótokról alkotott véleménye hasonló az ismeretlen galliai szerzőhöz. Prosper leginkább abban különbözik Hydatiustól, hogy ő a teljes bizalmát a pápába veti, de nem beszél isteni beavatkozásról, sőt a csoda szót sem használja. Leo pápa Attila 452-es itáliai megjelenésével jut igazán szerephez, mert – legalábbis Prosper szerint – meghatározó tagja volt annak a diplomáciai küldöttségnek, amelyet Attilához küldtek. Hogy ez mennyire volt így? Meglehet, hogy nem volt ekkora jelentősége, s csak a fogolycseréről egyeztetett, mert a két szenátor, mint tapasztalt diplomaták vezették a tárgyalásokat. Andrew Gillet megállapítása erről az, hogy Prosper valójában azon fáradozott, hogy Leót, mint a közösség egyedüli megmentőjét mutassa be. A cikk írója osztja azt a gondolatot, hogy Prosper valójában azzal, hogy Leó karizmáját kiemelte, az egyház függetlenségét is hangsúlyozta. Lényegében azonban a barbároktól való rettegésre is válasz keletkezik azáltal, hogy Leó ilyen bátran viselkedett ekkor. Ezt a pápa akkor is megismétli, amikor Geiserich vandál király 455-ben kifosztja Rómát. A pápa ekkor a vandál király elé megy és megígérteti vele, hogy a lakosságnak nem esik baja. De Prosper jól jellemzi a korabeli politikai viszonyokat, hiszen gyakorlatilag politikai vákuum is keletkezett azáltal, hogy Aëtius-t meggyilkolták, majd ugyanezen sorsra jut a császár is. Ezután az egyedüli számba vehető erő nem volt más, mint maga Leó pápa, aki mindent megtett és egyeztetett Geiserichkel, de ennek ellenére Geiserich vandáljai szisztematikusan 14 napon keresztül rabolták Rómát. Ezt a tényt maga Prosper sem hallgatja el, mint ahogy azt sem, hogy túszokat szednek a vandálok Rómából, és több ezer embert ragadnak el a városból.

Attila hezitálása és Alarik sorsa

Keresztény szerzők, mint például Augustinus és Orosius, Róma 410-es elfoglalását vallási jelentőséggel töltötték meg. Prosper ezzel a lehetőséggel nem élt, pedig az a helyzet, amivel Leónak szembe kellett nézni, teljesen új volt. Amikor Alarik kifosztotta Rómát senki sem gondolt arra, hogy a pápának közbe kell lépni. Augustinus szerint ez egyenesen Isten büntetése volt magán a városon a rómaiak bűnei miatt. Róma Alarik-féle kifosztása precedensként él tovább nem csak Geiserich számára, hanem Leó követsége számára is. Erre hivatkozik a hatodik században Iordanes, amikor a *Getica*-ban arról ír, hogy Attilát figyelmeztették tanácsadói Alarik tettére és következményére, kiváltképp arra, hogy nem sokkal élte túl a Város kifosztását, így a hun király sokáig hezitált, mit tegyen, míg végül a Leó pápa féle követséggel tárgyalásos úton rendezte a kérdést. Abban, hogy ennek a félelemnek mekkora hatása lehetett Attila döntésére, Iordanes Priskosra támaszkodik, aki kiemeli munkájában, hogy Attila sokat gondolkodott ezen és nem szeretett volna Alarik sorsára jutni.

Prosper és Leó pápa politikája

Prosper ugyan nem volt egyházi személy, de jelentőséget tulajdonított a püspököknek, mint akik a legnagyobb autoritást jelentik az egyházban. Prosper szerint Leó pápa aktívan részt vett a birodalmi politikában. Az, hogy Leó igazi politikus volt, nem kérdés Prosper számára, hiszen Leó diplomáciai missziója Attilához, az egyház jótékony adományai is hozzájárultak ahhoz, hogy a császári adminisztráció hiányait pótolják. A pápát sejtik amögött a császári rendelet mögött is, amiben megtiltják a rómaiaknak, hogy eladják gyermekeiket rabszolgának az ínséges időkben. Leó pápa magát Szent Péter érdemtelen örökösének említi, de az apostolokra, mint Róma védelmezőire, valamint a Szent Péterre való hivatkozás rendszeresen visszatérő elem a levelezésében. De miről is van szó itt? Gyakorlatilag Róma püspöke primátusának megteremtéséről, amit Szent Péter köré épít fel. A pápa lesz az, aki ráveszi Attilát, hogy hagyja el Itá-

liát, megkímélve a lakosságot mészárlástól, tűztől, haláltól. Leóból, Róma püspökéből Róma megváltója és védelmezője lesz, cselekedetei közvetlenül Péter és Isten támogatásából keletkeznek, nem mássá válik, mint Isten ügynökévé, a szent akarat közvetítőjévé és a barbár fenyegetésre adott egyedüli válasszá. Ő is lesz az első püspök, akit Rómában temettek el. Prosper Leót, mint Isten által áldott embert írja le, de nem ír közvetlen isteni csodáról, szerinte ő az egyedüli válasz a barbároktól való félelemre, ő az, aki átfordítja az általános rettegést, és ő lesz, akinek munkássága nyomán kialakul az a nézet, hogy a kereszténység és a vallás Róma bukása után is állni fog.

Leó isteni beavatkozásának kulturális öröksége és a pápa, mint a rómaiak megmentője

A Prosper által képviselt gondolat, vagyis az Istentől megérintett pápa, mint a barbárok visszaszorítója és Róma megmentője, nem azonnal lett általános, hanem fokozatosan a korai középkorban válik azzá. Korabeli párhuzamot is találhatunk az isteni beavatkozásra, mégpedig Aëtiusnál, aki felajánlotta magát Péternek, és isteni segítséget kért. Aëtius felesége imádkozott, hogy ura épségben érjen haza az Attilával való ütközetből. Mindkét utalásban azt láthatjuk, hogy Szent Péter apostol, mint védelmező jelenik meg, s akik bíznak benne, meg is kapják az isteni segítséget. A *Liber pontificialis*ban, amit 100 évvel Leó halála után írtak, Leót, mint Itália megmentőjét ünneplik, és arról is írnak, hogy átvette a felelősséget a rómaiak nevében. Ugyanakkor itt nem esik szó Geiserichről és a pápai beavatkozásról, de megtaláljuk a szövegben, hogy a vandál támadás után Leó megújítja a szent ezüst tárgyakat, sőt újra is önteti őket. Gelasius pápa levelében szintén hallgat Leó 455-ös beavatkozásáról, ő inkább más szerencsétlenségekről írt, amelyek Róma bukásához vezettek. Gelasius a császári hatalom és pápai tekintély kettősségéről, vagyis egyfajta hatalommegosztásról beszél.

Lehetséges, hogy Leó pápa követsége inspirálta Ravenna püspökét is, aki 493-ban a város falain kívül találkozott a gót királlyal, és rábeszélte az Odoakerrel való békére. Később Iustinianus császár

János pápát, mint Szent Pétert köszöntötte. Ez azt is jelentette, hogy nőtt a pápa, mint az apostolok reprezentánsának szerepe, valamint – Prospernek köszönhetően – a pápa, mint mediátor jelenik meg a barbárokkal való kommunikációban. Hasonló példát találunk akkor, amikor Agilulf longobárd király meg akarta ostromolni Rómát, de Szent Gergely fellépése ebben megakadályozta.

Konklúzió: a rettegésben megtalálni a nyugalmat

Harold Drake írja, hogy a IV. század püspökei, mint pl. Ambrosius, magukat Isten és a császár közötti mediátorként jelenítik meg, és folyamatosan hangsúlyozzák annak szükségességét, hogy a császár és Isten jó kapcsolata fennmaradjon. Az ötödik század közepén azonban már új szelek fújtak, a pápai *auctoritas* növekedett. A cikk írója szerint helyes Le Goff megállapítása, amennyiben a vallás és az egyház vált az egyedüli biztonságot adó tényezővé a késő ókori nyugaton. Az ismeretlen galliai krónikás és Hydatius nem látta ezt a jövőbeli perspektívát, addig Prosper a vallást és a pápai hatalmat, mint Isteni támogatást és áldást állítja be, ami egyedüli megoldást kínál a barbároktól való általános félelemre. A birodalom utolsó századának sötét és reménytelen időszakában, amikor a gondolkodók világukat összeomlani látták, lakóhelyükön új urak és számukra idegen kultúrájú népek rendezkedtek be, a római közigazgatás, hadsereg és állam pedig már csak nyomokban létezett, kérdéseket tettek fel és válaszokat kerestek a jövőre nézve. A többféle értelmezés és válaszkeresés között kiemelkedő Prosper válasza és annak jövőbeni hatása, aki egyértelműen az egyházban és annak vezetőiben, köztük is a pápában találta meg a választ. A jelentősége ennek nem más, mint az, hogy Róma püspöke már nem csak egy a püspökök közül, hanem ő a péteri hagyomány és az isteni segítség hordozója, ő a pápa, akinek hatalma már elválik a császárétól.

Vitiello, Massimiliano: The “Fear” of the Barbarians and the Fifth-Century Western Chroniclers [„Félelem” a barbároktól és az ötödik századi nyugati krónikaírók]. *Memoirs of the American Academy in Rome* 66 (2021) 115–150.

dr. Horváth Csaba

Petrarca igaza

Akciófilmszerű két képpel indul a könyv bevezetője. Első kép: az Úr 385-dik évében az elhagyatott Palmyra városát láthatjuk a déli verőfényben. A szíriai sivatag felhevült levegője enyhén vibrál. Csend, béke és forróság uralja a tájat. Egyszerre csak a messze távolban kis porfelhő tűnik fel. A porgomolyag az idő teltével egyre közeledik és növekszik. Futólépésben érkező marcona, szakállas, hosszúhajú, daróccsuhába öltözött férfiak csoportja bontakozik ki. Fanatikusok. Övükön kulacs, kezükben feszítővas, vasrúd és kalapács. Lázban égő szemükben a megkérdőjelezhetetlen igazságosság lángja fénylik. Szótlanul állnak neki a rombolásnak. Gyorsan és hatékonyan dolgoznak. Főleg a templomokat pusztítják. Az évszázadokon át emelkedő büszke oszlopokat egy délután során a földre döntik és szétverik. A démonok szobrait megcsonkítják és szétzúzzák. A templomokat egy nap alatt földig rombolják és megsemmisítik. Második kép: az Úr 532-dik esztendeje, Athén. Damaskios, az utolsó athéni *scholarcha* vezetésével hat idős és összetört ember véglegesen elhagyja a görög demokrácia egykori városát és az Újperzsa Birodalomba menekül. Ők a Platón alapította Akadémia megmaradt képviselői. Miután 529-ben I. Iustinianos bizánci császár végleg bezáratta az akadémiát, megszűnt a filozófiai iskola, a gondolkodók élete elviselhetetlenné vált, puszta létük is veszélybe került. Mindennaposok lettek a házkutatások, a tereken pogány könyveket égettek, a többistenhit hívőit üldözték és meggyilkolták, a pogányság és a bálványimádás szitokszóvá vált. A kereszténység végleges győzedelme szinte a teljes hellenisztikus kultúra megsemmisülése árán valósult meg. Ezáltal homály száll alá, beállt a sötét középkor.

Remélhetőleg a Tisztelt Olvasó nem fogja a blaszfémia vádjával illetni e sorok íróját, akinek egyetlen célja a könyv ismertetése. A The Telegraph, a The Spectator, a The Observer, a The New York Times és a BBC History a 2018-as év könyvének nevezte ezt a kereszténységet pellengérre állító művet, mely szerint a sötét középkor kezdetét a kereszténység elterjedése és uralomra jutása okozta. Ez egy „pofátlanul megírt könyv".[1] Elnyerte a Királyi Társaság Jerwood Irodalmi díját.[2] Szerzője nem akárki: újságíró és klasszikafilológus, volt apáca és kiugrott barátpap gyermeke. Szülei összesen 26 évet töltöttek a kolostorok falai közt. Hitét – saját bevallása szerint – tizenéves korában elvesztette. Írásában egyetlen cél vezérelte: bebizonyítani, hogy a középkori kolostorok nem a kultúra világítótornyai, hanem annak temetői voltak.

Catherine Nixey egy nagy földközi-tengeri utazásra hívja meg olvasóit: Athénba, Alexandriába, a Szíriai- és a Líbiai-sivatagba, majd Rómába és Konstantinápolyba. A kötet 16 fejezetből áll. Mindegyik fejezet címét zömmel egy-egy evangélistától vagy egyházatyától származó mottó kíséri. Az első fejezet *A láthatatlan sereg* címet viseli, mottója Lukács evangéliuma 10:19: *„Íme adok néktek hatalmat, hogy a kígyókon és skorpiókon tapodjatok és az ellenségnek minden erején, és semmi nem árthat néktek*".[3] Róma a második század vége felé radikálisan megváltozott az előző évtizedekhez képest: elitje a bujaság, a gyönyörök és az élvezetek halmozásába vetette magát. Ötven év alatt 26 császár és diktátor váltotta egymást a birodalom vezetésénél, míg a barbárok minden irányból fenyegették. Ekkor egy egyszerű földművesből lett remete, Szent Antal megváltoztatja a világról való felfogást. Remete Szent Antal nem vitt végbe semmiféle történelemformáló cselekedetet, hatása azonban megkérdőjelezhetetlen a kereszténység történetében: példamutatásával megteremtette a monasztikus élet mozgalmát. Története Alexandriai Szent Atanáz érsek 365 táján keletkezett műve által széleskörűen ismertté vált: felhagyott a hétköznapi élettel, visszavonult a sivatagba, a vallásos gyakorlatoknak és az önsanyargatásnak adta át magát, távol tartotta

1 Averil Cameron *Blame the Christians* című írása (*The Tablet*, 2017. szeptember 21.)
2 Royal Society of Literature Jerwood Awards for Non-Fiction
3 A bibliai idézetek Károli Gáspár fordításából származnak.

magától a tisztátalan gondolatokat, böjtölt és imádkozott. Az ókori keleti hiedelmek szerint a puszták, a sivatagok és az elhagyott helyek a démonok által megszállt térségek voltak. Antal ebbe a demiurgosz által uralt birodalomba hatolt be, megzavarta a gonosz szellemeket, akik a Sátánnal az élükön megkísértették, bukásában mesterkedtek. Antal győzedelmesen került ki a sötétség erőivel lezajlott küzdelemből. Híre elterjedt, életmódja ismertté vált, hatására a megtértek ezrével költöztek ki a pusztába remeteként élni. Antal követői pedig a láthatatlan sereg egyszerű katonáivá lettek.

A második fejezet *A démonok csataterei* címet viseli, és Márk evangélista bibliai sorával indul („*Légió a nevem, mert sokan vagyunk*", Mk, 5 : 9). A Krisztus utáni III. és IV. évszázad az egyház hőskora volt: tért hódított az evangelizáció, az ige emberről emberre és lélekről lélekre terjedt, a mindennapokban találkozni lehetett a szentekkel. Ez az időszak a csodák világa is volt: a hívők Keresztelő Szent Jánossal sétálhattak, az egyházatyák történeteit hallgathatták, arcukra hullhatott egyik-másik szentnek az egekben elejtett könnycseppje, a sötétben tévelygőknek pedig örökké lángoló mécses jelezte az igaz utat. Ezzel szemben ezer veszély leskelődött az ember fiára: légiónyi démon – az alpáriságban gyönyörködő feslettség tanítója – várta a pillanatot, hogy lecsaphasson a tévelygő lelkekre. A démonok, ezek a gyorsan mozgó, gyakran alakot váltó sátáni fajzatok székhelyül a régi pogány templomokat választották, s onnan rajzottak ki, hogy az eredetileg nyolc főbűn – a kevélység, a gőg, a fösvénység, a kapzsiság, a zsugoriság, a bujaság, az irigység, a mértéktelenség, a harag, a lustaság és a közömbösség – kísértésébe taszítsák az ingadozó és gyenge jellemeket. Ezáltal az emberi lélek lett a démonok csatatere, melyekért ádáz harc folyt a jó és a rossz erők között, és mindenütt ott lakozhat a pusztulás.

A harmadik, a bölcsességet őrültségnek nevező fejezet Kelsos epikureus filozófus által a Biblia belső ellentmondásait kritizáló idézetét –a Biblia minden szava súlytalan – használja mottóként. Nem igazán követhető logikai bukfencek révén a szerző Galénos nyilvános élveboncolásaitól és intellektuális pragmatizmusától Lukiános szubordinacionista Logos-tanát érintve Kelsosnak a keresztény hi-

tet és a bibliai történetek valóságtartalmát kétségbe vonó tanításáig kalandozunk. E fejezet mondanivalóját Máté evangélista észrevétele „*Mert vannak heréltek, a kik anyjuk méhéből születtek így; és vannak heréltek, a kiket az emberek heréltek ki; és vannak heréltek, a kik maguk herélték ki magukat a mennyeknek országáért. A ki beveheti, vegye be*” (Mt. 19:12), valamint Galénosz tömör megállapítása – miszerint csak a tanulatlanok hisznek minden racionalitást nélkülöző dolgokban – foglalják össze.

A könyv negyedik része *A mártírok jelentéktelen számáról* címet viseli, és a kereszténydözés történetével foglalkozik. A történet természetesen Neroval veszi kezdetét, aki „*a mindenek Istenét imádó vallás ellen támadt”*.[4] Nixey hosszasan idéz Suetoniustól a velejéig romlott, erkölcstelen és pszichopata Nero viselt dolgairól: „*Sokan állítják azt is, hogy valahányszor anyjával közös gyaloghintóban utazott, fajtalan szeretkezésükről árulkodó nyomok maradtak ruháján. Maga is oly szemérmetlenül bocsátotta áruba testét, hogy végül is minden tagját megfertőzte. Egészen új játékot is eszelt ki; azt ugyanis, hogy vadállat bőrébe varrva kitört egy ketrecből, és nekiesett karókhoz kötözött férfiak és nők szeméremtestének*.”[5] Tacitus szerint a tűzvész miatt elégedetlen népnek Nero odavetette ezen „*gyászos hit képviselőit*”.

Nero és Constantinus uralkodása közötti majdnem két évszázad a keresztények üldözésének borzalmas ideje volt, ami azonban az egyház narrációjában a dicsőség és a felmagasztalás koraként jelent meg. „*Akkor igen sok egyházi vezető bátran állt ki szörnyű szenvedéseket, és nagy harcok látványát nyújtotta*” – írta Kaiszareiai Euszebiosz. Nixey Nagy Szent Vazult idézi, aki szerint az egyházakat a mártírok vére táplálja, és úgy gondolja, hogy az egyházatyák rémtörténeteikkel enyhén túlzásba estek, és ezzel megkérdőjelezi a leírások valóságtartalmát. Másrészt, úgy gondolja, hogy a mártírrá válás lehetősége, ezáltal a túlvilági megdicsőülés és a gyors boldoggá válás pszichózisként hatott az egyszerű emberekre. Függetlenül attól, hogy valaki milyen bűnös életet élt, ha vállalta az arénában való kínokat, a

4 *Euszebiosz egyháztörténete*, ford. Baán István, Szerkesztette: Vonyó László, Ókeresztény írók IV. kötet, Szent István Társulat, Budapest, 1983. 90. o.

5 Suetonius: *A Caesarok élete*. Bp., Magyar Helikon, 1975. ford. Kis Ferencné, 131 o.

paradicsom boldogsága várt rá. Ezért – vonja le a következtetést – a szentek és mártírok történetei inkább romantikus fikciónak tűnnek, mint valós történelmi eseményeknek.

Az ötödik fejezetnek *Ezek az őrült emberek* címet adta a szerző. Bevezető képként az Úr 111-ik esztendőjének forró nyarán az ifjabb Pliniust látjuk, amint Bithüniába hajózik, miután átvette Traianus császártól a legátusi kinevezést. Ezek után betekintést nyerünk a két barát, Caius Plinius Caecilius Secundus és Traianus császár levelezésébe. „*Ne feledjük el, azért küldtelek abba a tartományba, mert ott sok a javítanivaló. Az egyik legfőbb helyrehozni való éppen az, hogy a büntetésre ítéltek – mint írod – nemcsak jogtalanul felmentést nyertek, hanem még becsületes szolgák helyére is kerülnek. Azoknak tehát, akiket az utóbbi tíz év során ítéltek el, és megfelelő indok nélkül mentettek fel, vissza kell állítani büntetésüket. Ha akadnak régebbiek, tíz évnél korábban elítélt öregek, azokat olyan szolgálatra osszuk be, amely közel van a büntetéshez. Az ilyeneket a fürdőbe, csatornatisztításra vagy út- és utcakövezéshez szokták küldeni*” – írta a császár.[6] A levelek érdekessége, hogy római író itt említi meg első alkalommal a kereszténytyüldözést. „*A jelentések szerint azonban az a legnagyobb vétkük vagy eltévelyedésük, hogy bizonyos meghatározott napon hajnalhasadta előtt összegyülekeznek, és váltakozva karban énekelnek az istennek hitt Krisztus tiszteletére, és esküvel kötelezik magukat, nem ám valami gaztettre, hanem arra, hogy nem lopnak, nem rabolnak, nem követnek el házasságtörést, nem szegik meg esküjüket, a rájuk bízott letét kiadását felszólítás esetén nem tagadják meg: ennek végeztével pedig rendszerint szétszélednek; majd ismét összejönnek, hogy közösen fogyasszák el közönséges és ártatlan lakomájukat; ezt azonban abbahagyták, miután parancsodra betiltottam a titkos társaságokat. Éppen ezért annál szükségesebbnek tartottam, hogy két szolgálóleányból – ezeket ők diakonisszáknak nevezik –* még kínvallatás árán is kivegyem az igazságot. Nem találtam bennük egyebet ostoba, határtalan babonaságnál” – olvasható a jelentésben, mely szerint – állapítja meg Nixey – nem két vallás konfrontációjáról volt szó, hanem inkább a jogszerűtlenség megszüntetéséről és a törvé-

6 Ifjabb Plinius: *Levelek*. Fordította: Borzsák István, Maróti Egon, Muraközy Gyula, Szepessy Tibor. Magyar Helikon, Budapest, 1966. 175. o.

nyesség helyreállításról. Ezek után a szerző részletesen beszámol a *circumcelliones* mozgalomról, a Philastrius által halál szektájának nevezett szakadárokról, akik az öngyilkosságot a mennyei boldogság eszközének tekintették. Szent Ágoston megvetette és kigúnyolta, őrülteknek nevezte őket.

A világ legcsodálatosabb épülete című fejezet az alexandriai *szerapeion* leírásával indul. Mottója Mózes második könyvéből származik: „*Aki isteneknek áldozik, nem csupán az Úrnak, megölettessék*". A Krisztus előtti III. században a Parmeniskus által tervezett templom, Serápis isten legnagyobb és legismertebb templomaként vált híressé. Nemcsak szentélyként működött, hanem könyvtára óriási intellektuális kincset rejtett falai között: az alexandriai könyvtár megmaradt kéziratait, az évszázadokon felhalmozott tudást oltalmazta. A sátán tanyájának nyilvánított épületegyüttest 392-ben Alexandriai Teophilos pátriárka felbujtására a keresztény csőcselék lerombolta és felgyújtotta. Eunapios történetíró szerint a kapzsiság és nem a vallási fanatizmus fűtötte a rombolókat. A könyvek nyilvános elégetése pedig a kereszténység erőszakos hatalomra jutásának előjátékát jelentette.

A hetedik fejezet *Amikor megveted a templomokat* címet viseli. A keresztények számára az új kor egy látomással kezdődött. Constantinus, aki 312. október 27-én, a Tiberius partján, az ún. Milvius-hídi csata előtti napon jelenést látott, melynek hatására a keresztény istenség jelképeit hívta segítségül: „*A mennyei Istent és Igéjét, magát a mindenek Üdvözítőjét, Jézus Krisztust hívta imában segítségül…*".[7] A látomás jóslata valóra vált, Constantinus diadalmaskodott Maxentius felett, és a vízió hatására megtért. Következésképp az Úr 313-dik évében Licinus keleti császárral közösen kiadta a milánói ediktumot, melyben vallásszabadságot és toleranciát nyilvánított. Ezzel véget vetett a keresztények üldözésének, és az új vallást hivatalossá nyilvánította a birodalomban. Nixey az utolsó pogány író, Zószimoszra hivatkozva állítja, hogy Constantinus megtérésének semmi köze néhány kereszt látomásához, ennek pragmatikus oka volt: a császár fényűző élete egyre több és több pénzt emésztett fel, ezért egysze-

7 *Euszebiosz egyháztörténete*, i. m. 391. o.

rűen elkobozta a kereszténység ellenségeinek vagyonát. Constantinus a Mózes ötödik könyvében leírtak szerint cselekedett: „*Pusztára pusztítsátok el mind azokat a helyeket, ahol azok a nemzetek, akiknek ti urai lesztek, szolgáltak az ő isteneiknek a magas hegyeken, a halmokon, és minden zöldellő fa alatt. És rontsátok el azoknak oltárait, törjétek össze oszlopaikat, tűzzel égessétek meg berkeiket, és vagdaljátok szét az ő isteneiknek faragott képeit, a nevöket is pusztítsátok ki arról a helyről*” (5 Móz. 12: 2). Azzal, hogy elpusztította a pogány templomokat, nem vandalizmusról tett tanúságot, hanem az Úr akarata szerint járt el. Euszebiosz megjegyzi, hogy a templomokat elpusztításuk előtt egyszerűen kirabolták a császár nevében. A zsákmányolt kincseket pedig az új város – Konstantinápoly – felépítésnél használták fel. Következésképp Constantinus kereskedő ésszel bíró zsarnok volt – állította unokaöccse Flavius Claudius Iulianus császár. Uralkodása nem volt dicsőséges, kora az erőszakos megkeresztelkedés és az állami terror ideje volt – fűzi hozzá a szerző.

A kötet nyolcadik része a *Hogyan pusztítsd el a démont* címet viseli, mottója Sulpicius Severus Szent Márton élete című opusából származik: „*egy faluban egy igen ősi templomot lerombolt*”. A fejezet oldalain a szerző végtelen hosszan sorolja a keresztény csőcselék által elpusztított, megrongált, szétvert és megcsonkított művészeti alkotásokat (az athéni Afrodité, a kürénéi Démétér, a toszkánai Bacchus, a spártai Héra, a palmyrai Pallasz Athéné szobrait stb.). Hatásvadászként idézi Eberhard Sauer régésznek, a „vallási gyűlölet” szakértőjének szavait, mely szerint „patologikus őrület” és „vad gyűlölet” hajtotta a vandálokat. Libaniosz ókori szónok és filozófus a csőcseléket vezető szerzetesek többségét tanulatlan, mosdatlanságuktól bűzlő, képmutató és alkoholista jelzővel illette. Az intolerancia és a hisztéria tovább terjedt. Euszebiosz szerint „*ekkor, ami még sosem fordult elő, a mindenkinél magasztosabb császárok annak a megtiszteltetésnek a tudatában, amit tőle kaptak, kezdték szembe köpdösni a halott bálványokat, taposni a démonok szentségtelen szertartásait és kigúnyolni a régi és hagyományos tévelyt*”. II. Constantius 356-ban betiltotta a pogány áldozásokat, a törvényt megszegőket halálbüntetés várt, míg Theodosius császár 408-ban kiadta a

pogány templomok elpusztításáról szóló törvényét. Szókratész *Egyháztörténete* szerint „*minden városban előzetesen törvényt hoztak, és fegyveres kéz buzdított a császári rendelkezések végrehajtására. Az »egylényegűt«*[8] *vallókat nem csak a templomokból űzték ki, hanem már a városokból is. És akik korábban csak azzal foglalkoztak, hogy elűzzék őket, most, mikor nőtt a baj, a templomokkal alig törődve inkább arra kényszerítették őket, hogy közösséget vállaljanak velük. Ez a kényszer nem volt kisebb annál, amit régebben azokkal szemben alkalmaztak, akiket bálványimádásra kényszerítettek. Mindenféle bántalmazásokkal éltek: változatos kínzásokkal és vagyonelkobzással, sokakat pedig száműzetéssel sújtottak. Egyesek belehaltak a kínvallatásba, mások a száműzetésben pusztultak el. Ez történt az összes keleti városban, de kiváltképp Konstantinápolyban.*”

A megátalkodottak című fejezetet Pál Apostolnak Korinthusbeliekhez írt első leveléből származó idézet – „*Mert e világ bölcsessége bolondság az Isten előtt*” (1 Kor. 3:19) – kíséri. A fejezet az Alexandriában lezajlott eseményeket mutatja be részletesen. Az egyiptomi városban a betegeket szállítókat *parabalani*nak[9] nevezték, akik a járványok ideje alatt is kitartóan és makacsul végezték feladatukat. Sem tanultak, sem gazdagok nem voltak, inkább az alsóbb néprétegek fiaiból verbuválódtak. A korábbi évszázadokban pozitív szerepet töltöttek be. Az V. században számuk meghaladta a nyolcszázat, megkeresztelkedtek és csak a város püspökének engedelmeskedtek. Ezáltal valóságos katonai milíciát alkottak. Ők voltak, akik lerombolták a pogány szentélyeket, és 415-ben elkövették az ókori kereszténység történetének legszörnyűbb gyilkosságát: Kürillosz püspök felbujtására lekaszabolták a történelem egyik első női polihisztorát, a hellenisztikus filozófust, Alexandriai Hüpatiát.

A tízedik fejezetnek a szerző *Amikor a démonok kelyhéből iszol* címet adta. A rész mottója Nagy Szent Vazultól származik, s arról szól, hogy a bölcs ember a régi könyvekből levonhatja a tanulságokat, a többit pedig szükségszerűen mellőzheti. A fejezet a keresztények által megvetett pogány írásoknak a keresztény narratí-

8 ariánusok

9 A latin *parabalani*, illetve a görög παράβολοι szavakból származik. Az V. századi tevékenységük okán verőlegényeknek nevezhetőek.

vába történő lassú beszivárgásával foglalkozik. Nagy Szent Vazul, Aranyszájú Szent János és Szent Ágoston egyházatyák is átvették pogány szerzők – Galénosz, Cicero, Catullus, Kelszosz – gondolatait és szófordulatait. Például a sztoikusok logosz kifejezése keresztény köntösben burkolva jelenik meg Milánói Szent Ambrus írásaiban. „Platón és Szókratész keresztények voltak már Krisztus előtt" – vonja le Nixey a következtetést Szent Jusztinusz mártírt idézve, mivel szerinte mindketten ismerték a Biblia írásait.

A következő egység *A* démonok hibáinak megtisztítása címet viseli, és a szerző az egyházatyák egyik parancsát „óvakodjatok a pogány könyvektől" szólót szánta mottójául. Újra Alexandriában vagyunk és a Mytilenei Zakariás által végzett ördögűzést láthatjuk, amit a pogány könyvek elégetése követett. Ez a jelenet elterjedt volt az egész birodalomban, hiszen Constantinus precedenst teremtett, elégetésre ítélte nemcsak a pogány, hanem az ariánus írásokat is. Megismerhetjük a korakereszténység könyvpusztító korszakát. A nagyvárosok – Alexandria, Róma, Antiochia – terein lángokban álltak a hellenisztikus kor tudományos, filozófiai és szépirodalmi írásai. Aranyszájú Szent János szerint a pogány filozófiai írások képezik minden rossznak és őrületnek az okát. Oszlopos Szent Simeon látomásai szerint nemcsak a pogány könyvek lángokba vetése, hanem az ezeket birtoklók halála szabadíthatja meg a világot a gonosztól. Ammianus Marcellinus, Libaniosz, Palladasz írásaiból kapunk ízelítőt koruk eseményeiről, a töménytelen pusztításról.

A tizenkettedik, a *Carpe diem* fejezet címét Ovidius *A szerelem művészete* elnevezésű erotikus tankölteményének egy idézete kíséri. A részben az ókori világ további pusztulásának vagyunk szemtanúi. Alexandriai Palladasz a IV. században felteszi a kérdést, hogy „mi görögök vajon tényleg halottak vagyunk, és csak úgy tűnik nekünk, hogy élünk… esetleg élők lennénk, de az életünk már halott?" A teológusok többsége szerint a kereszténység megjelenése előtt a világ elveszettnek bizonyult, Európa bukásra ítéltetett, vallása primitív, megengedő és elnéző a kicsapongással és a bujasággal szemben, és ezért elítélendő. Az új vallás azonban megmenti az embert és a világot. De ezzel szemben létezik egy másik narratíva is, mely szerint a

kereszténység megjelenése után nagyvonalakban nem történt semmi, sőt azáltal, hogy az üdvözölést, a megváltást és az örök boldogságot a túlvilágban megvalósulónak hirdette, a kereszténység az addig a *carpe diem* elv alapján létező és „alapértelmezett erkölcsi értékek megkérdőjelezését és a közösségek addigi morális normáinak kétségbe vonását okozta", ezáltal pedig káoszt teremtett – írja Nixey.

A következő rész címe: *Azok, akik letérnek az úr útjáról*. A fejezet mottójaként Nixey Tertulianus *A látványosságokról* című munkájából a végítélet illusztrációjának leírásából idéz. Ezek után Péter apokrif művének, *az Apokalipszis*-nek néhány „gyomorfogató képét" eleveníti fel. A pokol ezen elrettentő rémével fenyegették a keresztény prédikátorok és szerzetesek a színházak látogatóit, a lóversenyek kedvelőit, a közfürdők vendégeit, a koncertek hallgatóit, a vásári komédiák és bohózatok nézelődőit, ugyanis mindezek a látványosságokat a sátán gonosz mesterkedései alkotásainak tartották. A színház Szent Ágoston szerint „mocskos", „démoni" és „bűnös", továbbá „a borzalom", a „rettenet", a „betegség" és a „romlottság" helyszíne. Aranyszájú Szent János a lóverseny nézőit lustáknak, haszontalanoknak és semmirekellőknek nevezte, és a szórakozások elkerülését javasolta, ugyanis az Úr nem a szórakozásért teremtette az embert. A nyilvános fürdőket a keresztény prédikátorok az ördög barlangjának nevezték. A mosakodás és a fürdés felesleges, hiszen a megkeresztelkedés után Krisztusnak nincs szüksége, hogy lemossák – nyilatkozta Aranyszájú Szent János. Az igazi kereszténynek nincs szüksége ezekre a sátáni látványokra, számára az igazi előadás a végítélet napján jön el, amikor a bűnös világot egyetlen nagy tűz elemészti majd – zárja Nixey a fejezetet Tertulianust idézve.

A tizennegyedik fejezetnek *Döntsük meg az öröm zsarnokságát* címet adta a szerző, és benne a remeték és szerzetesek életével foglalkozik. Az V. század utazóját a nagyvárosok határian kívül „*sápadt, furcsa, lesoványodott, beesett szemű élőlények látványa fogadta, akik csoportosan meredtek az égre és kórusban zsoltárokat énekeltek*". Megjelenésükkel új és rendkívül bizarr erő nőtt ki a földből: a démonokkal küzdő, és az azokat legyőző megszállottak, a szerzetesek hada. Kik a szerzetesek? – teszi fel a kérdést Nixey, és egy ismeretlen

szerző válaszát adja: „*azok, akik füvet esznek, fűruhába öltöznek, fűben hálnak*”, vagyis, akik minden földi kísértést megvetnek. A hellenisztikus kor urbánus lakói számára ezek az „*iszonyatos élőlények*” – zömmel páriák és volt rabszolgák – „*vájatokban és sziklaüregekben töltik a napot, és azzal dicsekednek, hogy Istennel társalognak és kinyilatkozásait hallgatják*” – idézi Nixey Libanioszt. Nietzsche és Engels ezért nevezte a kereszténységet rabszolgaságnak és az általa képviselt értékeket rabszolgák mentalitásának. Mindezek után Nixey a sátán ármánykodása ellen küzdő, a tévutakat elkerülő remeték és a szerzetesek életét írja le, akik gyakran üdvözülésük érdekében az éhhalál mellett döntöttek. *„Áldozatuk mindenképp csodálatra méltó és hitük minden kétséget kizár, bűzük azonban leírhatatlan lehetett”* – vonja le a konzekvenciát.

Az utolsó előtti fejezet *Az irgalmas rabszolgaság* címet viseli, és mottóként Szent Jeromos egyházatya leveléből (109. Epistola) származó szavai – „*nem létezik kegyetlenség, amikor az Úr dicsőségéről van szó*” – követik. Nixey Jézus kijelentésével kezdi a részt: „*Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené!*” De mi történik, ha mindketten, a császár és Isten is ugyanazt kívánják egyszerre? Kinek fogadjon szót az egyszerű hívő? Atripéi Szent Senute apát, a felső-egyiptomi Fehér-monostor elöljárója véleménye, hogy mindig az Isten szolgálata élvez elsőbbséget, és ennek érdekében mindent – társadalmat, embert, bürokráciát – figyelmen kívül kell hagyni, fel kell áldozni vagy meg kell vetni. Ezek után megint egy filmbeli akció tanúi vagyunk: egy éjjel megnyílt a Fehér-monostor kapuja, és az apát vezetésével hét szerzetes lopakodott ki, majd Flavius Aulus Gessius nevű pogány házához settenkedtek, benyomták a kaput, felmentek az emeletre, ahol a sátán sötétje fogadta őket. Beléptek egy pislákoló mécsesek által megvilágított és a démoni tömjén füstje által átitatott szobába, ahol a sátán földi helytartóinak: Zeusznak, Kronosznak és Hekabének szobrai sorakoztak. A behatolók felragadták e pogány bálványokat, a Nílusig szaladtak velük, összetörték őket, majd a folyóba hajították darabjaikat. A későbbiekben, amikor Senute apátot kritika érte más házába való törvénytelen behatolásért, azt válaszolta, hogy „*nem létezik törvénytelenség*

a Krisztussal élők számára". Senuta álszentségét mi sem bizonyítja jobban – egészíti ki a történetet Nixey – hogy a Fehér-monostorban ötszáz szabályt kellett betartaniuk a szerzeteseknek, és a legkisebb vétekért súlyos büntetés – botozás, elzárás, táplálékmegvonás – járt. A legismertebb eset, hogy egy szem gabona eltulajdonításáért húsz botütés járt, de egy női apáca iránti mocskos szívbeli gondolat is huszonöt botütést ért. Egy megtévelyedettre súlyos büntetést mérni, megkorbácsolni, vérzésig botozni, nem okoz testi fájdalmat, hanem a sokkal kegyetlenebb lelki büntetéstől való megszabadítást jelent – vallotta a szent ember. Mindez megteremtette az intellektuális alapját a teokrácia elkövetkező több évszázadig tartó uralmának.

A zsarnokság és a krízis időszaka című utolsó fejezet alatti mottó a Codex Justinianus egyes statútumából származik. Ez nyilatkozik arról, hogy a pogányság őrültsége által megszállottak számára szigorúan tilos minden oktatás. A rész Damaszkiosz életének bemutatásával kezdődik. A gazdag családba született filozófus a pogányokat ért tettlegesség és erőszakhullám miatt menekülni kényszerült Alexandriából. Tanára és barátja, Iszidórosz kíséretében hajóra szállt, és Athénban telepedett le. Eltelik negyven év, és itt bezárul a történet: Damaszkiosznak újra menekülnie kellett, ugyanis a császár betiltatta az Akadémia filozófiai és jogi képzését, a Platón alapította intézmény megszűnt, és „a zsarnokság és a krízis időszaka" beterítette Athént – ahogy Szimplikiosz Epiktétosz Kézikönyvecskéjéhez hozzáfűzött kommentárjaiban írta.

Összességében a kötetről elmondható, hogy Catherine Nixey terjedelmes kortárs szakbibliográfiát és óriási ókori és kora újkori pogány és keresztény forrásanyagot tekintett át, amelyet csodálatra méltó szorgalommal és kitartással feldolgozott, szintetizált és elemzett, bizonyítván, hogy a kor kiváló ismerője. A kötetet a végén gazdag jegyzetapparátussal egészítette ki. E sorok írója úgy gondolja, hogy a mű enyhén eklektikus, szerzője néha az általa idézett források hatása alá került, önkényesen értelmezte az eseményeket, ezáltal a történelmi valóságot a saját nézeteihez próbálta igazitani. Másik hiányossága, hogy a kortárs szakirodalmat sok esetben megfelelő kritikus szemlélet nélkül vette át.

Végül Nixey Petrarcát idéző soraival zárhatjuk a könyvismertetőt: „*A* tévedések közepette zseniális férfiak ragyogtak fel; nem kevésbé éles volt a szemük, bár sötétség veszi körül és sűrű homály *őket*". A kérdés az, hogy mikor és kik homályosították el a hellenisztikus tudás fényét? Tényleg a kereszténység elterjedése és az egyházatyák? Akkor most igaza volt Petrarcának, vagy mégsem?

Catherine Nixey: *The Darkening Age: The Christian Destruction of the Classical World*. (Az elsötétülő kor. Kereszténység és a klasszikus világ felbomlása). Macmillen, 2017. 352 o.

Géczi Róbert

KORA-ÚJKOR

Bourbon Mária Ludovika, Toszkána nagyhercegnője és korának császárnéja

Különös, úgy is mondhatnánk groteszk ötlet a kötet szerzőjétől, hogy a szóban forgó uralkodói feleség gyermekkorát bemutató fejezetet azon ritka források egyikével kezdi, amelyek kedvezőtlenül mutatják be vizsgálatának alanyát. A hazai olvasó számára a megoldás lehangoló benyomását csak fokozhatja, hogy ez a leírás egy kortárs hazánkfiától, Esterházy Pál Antal hercegtől (1711–1762) származik. Miután az osztrák örökösödési háború lezárását (1748) követően a bécsi udvarban egyre nagyobb befolyást szerző Kaunitz kancellár a külpolitikában a Bourbonok felé készült nyitni, a nápolyi udvarba a Habsburgok első követeként 1751 januárjában a magyar arisztokrata került, hogy ott 1752 novemberéig töltse be állását. A nápolyi királyi udvarról kialakított kedvezőtlen ítéletét meghatározta, hogy a bécsi udvar viselkedési normáihoz szokva (amelyek közül Mária Terézia [1740–1780] nem is olyan régen száműzte az édesapja, VI. Károly császár [1711–1740] által bevezetett spanyol ceremónia elemeit) nem találta helyét a nápolyi udvar elvárásai között. Így végül szinte mindent kritizált, amit ott látott, a királynő ravaszságát, a talmi, de ízléstelen pompát, ami alig födte az elhanyagoltságot, a berendezés, a ruházat kopottságát. A könyv szerzője elsősorban a gyermek Mária Lujza infánsnőről és testvéreiről kialakított rossz véleményét idézi, miszerint a királyi gyermekeket nem rangjukhoz méltóan nevelik, nem tanítják őket sem a jó szokásokra, sem idegen nyelvekre, egyedül olaszul beszélnek, s azt is a nápolyi utca dialektusában. Esterházy herceg véleményét környezete előtt aligha titkolta, így nem csoda, hogy amikor királynője, Mária Terézia névnapjára ünnepséget szervezett, arról a helyi potentátok – magukat illően kimentve ugyan,

de – mind távol maradtak. Csak nem lettek mind egyszerre betegek? – méltatlankodott a főúr, de ezt meghazudtolta, hogy másnap mind megjelentek hivatalukban.

Igazából nem tudni, mi váltotta ki Esterházy herceg rosszallását, de más források nem igazolják ítéletét. Utódai a bécsi udvar nápolyi képviseletében (Karl Firmian, majd Leopold Neipperg grófok) egyáltalán nem ezt a lehangoló képet ismételték, hanem mind a környezetet, mind a királyi családot messze jobb színben tüntették fel nála. És ezt igazolja a történeti kutatás is. VII. Károly nápolyi király mind ottani uralma alatt (1735–1759), mind később, amikor gyermektelenül elhunyt bátyját, VI. Ferdinándot (1746–1759) a spanyol trónon követte (ott III. Károly néven, 1759–1788), következetes politikával igyekezett országait rendbe tenni. Nápolyban mind a gazdaság és a tudomány, mind a művészetek sokat köszönhettek neki. Komoly összegekkel támogatta az ókori Herculaneum feltárását, és ő alapíttatta a híres nápolyi San Carlo operaházat, amely több mint 3000 ülőhelyével a korabeli Itália legnagyobb operaháza lett. Spanyol királyként közigazgatási reformot hajtott végre, szűkítette a gazdasági (kereskedelmi) monopóliumokat, ami főleg a borkivitel számára bizonyult kedvezőnek. És gyermekei neveltetésére is több gondot fordított, mint azt Esterházy herceg lesújtó ítéletéből gondolhatnánk. Idősebb leányai, Mária Josefa és Mária Ludovika[1] komoly tárgyi ismeretekkel rendelkeztek, franciául és németül tanultak, sőt, Firmian gróf engedélyt kapott arra, hogy tanulásukba bepillanthasson, ami kedvező benyomásait erősítette.

A kötet szerzője, *Renate Zedinger* nem mulasztja el, hogy – legalább vázlatosan – ne utaljon a XVIII. század történetének főbb eseményeire, hiszen ezek elengedhetetlenek az uralkodó családból származó hölgyek életfordulatainak, mindenekelőtt házasságuk hátterének megismerésére. Károly király életben maradt idősebb leányai közül (a három elsőszülött leány még kisgyermekkorban meghalt) Mária

1 A XVIII. század uralkodói családjainak nemzetközi összefonódása miatt a kötetnek címadó nagyhercegné/császárné keresztnevét a különböző nyelvekben különféleképpen használták: Luisa, Louisa, Ludovika. A magyar szóhasználatban talán a német eredetű utóbbi a legmegszokottabb, ezért használom ezt magam is. – A spanyol szóhasználatban egyébként eltér eredeti formájától a Bourbon családnév írása is (Borbón), amit a spanyol királyi család mind a mai napig ebben a változatban használ.

Jozefát testi fogyatékossága miatt a tervezgetésekben nem lehetett számításba venni. Annál inkább Mária Ludovikát, aki – bár apja, a spanyol trónt a spanyol örökösödési háborúban (1701–1714) elfoglaló V. (Anjou) Fülöp (1700–1746) fiaként Bourbon leszármazott volt – anyja révén (I. József császár [1705–1711] unokájaként) a Habsburgokkal is rokonságban állt. Eladósorba kerülve az ő házassága is a politikai tervezgetések középpontjába került, s – a Kaunitz-féle elképzelések alapján – a Habsburgokkal való szövetséget kellett erősítenie. Miután a neki kiszemelt Károly főherceg (Mária Terézia királynő másodszülött fia), 1761-ben meghalt, a fiúk sorában következő Lipót (a későbbi II. Lipót császár, 1790–1792) lépett jelöltként a helyére. Királyi apja méltó pozíciót akart neki biztosítani, így kikötötte, hogy veje önálló fejedelemséggel bírjon, amit I. (Lotaringiai) Ferenc császár (1745–1765) azzal tudott biztosítani, hogy az általa birtokolt közép-itáliai Toscanai Nagyhercegséget nem olvasztotta be az általa uralt kiterjedt közép-európai államok együttesébe, hanem attól függetlenné nyilvánította, és – mivel császári hűbérnek számított – a vőnek kiszemelt fiának adományozta. Az ifjú pár, Lipót (akit Toscanában inkább Péter Lipótnak neveztek) és Mária Ludovika 1765-i, Innsbruckban kötött esküvőjüket követően új országukba utaztak, s azt kormányozták 1790-ig, amikor II. József császár (1780–1790) halála révén [II.] Lipótnak a császári trónt kellett elfoglalnia. Róla közismert, hogy császársága alig két évig tartott, az már kevésbé, hogy feleségének nem kellett hosszú ideig elviselni az özvegységet. Alig két hónappal férje halála (1792. március 1.) után (1792. május 15-én) ő is visszaadta lelkét a teremtőnek.

A politika természetesen nem hiányozhatott a nagyhercegi pár életéből, de a nagyhercegné – a kor több ambiciózus uralkodói feleségétől eltérően – igyekezett távol tartani magát bármiféle beavatkozástól. A családjában, rokonaival, szűkebb baráti körben nyílt, közvetlen asszony a nyilvánosság előtt még beszélgetőpartnerei kérdéseit is elhárította, ha valamilyen állásfoglalásra kívánták volna bírni. De Renate Zedlinger egyébként sem a történeti munkákban sokszor tárgyalt politikai eseményekről és intrikákról akart írni, hanem a férjét és családját szerető, annak tagjairól gondoskodó, a háztartás gondjait

magára vállaló asszonyról, aki – az anyóshoz hasonlóan – 16 gyermek megszülésével biztosította az immár Habsburg-Lotaringiaivá váló dinasztia továbbélését. (Tulajdonképpen gyermekeivel is szerencséje volt, hiszen míg édesanyja 13 gyermeke közül hatan haltak meg kisgyermekként, és további három volt testileg vagy szellemileg fogyatékos, Mária Terézia 16 gyermeke közül pedig csak tízen élték meg a felnőttkort, addig neki 16 gyermeke közül 10 fia és 4 leánya maradt életben.) A gyermekkor alaposabb bemutatását szerző számára még erősíthette az állásfoglalás kényszere az egymásnak ellentmondó források között, a könyv további fejezeteiben azonban már szinte kizárólag az uralkodó párt elismerő korabeli véleményekkel találkozhatunk, amelyek nemcsak a szereplők jellemébe, hanem a kor uralkodói/főúri életének általában háttérben maradt mindennapi részleteibe is betekintést engednek. Hiszen miért kellene foglalkozni azzal, hogy amikor az ifjú pár megérkezett Firenzébe, hogy elfoglalja lakosztályát az évtizedek óta lakatlan nagyhercegi palotában, kiderült, hogy a széthullott udvartartás nemhogy az érkező népes kíséret, de az uralkodó pár ellátását sem tudja biztosítani. Amikor pedig végre az alapvető cikkek már rendelkezésre álltak, még mindig híjával voltak a sónak és cukornak. A leírás a gyakorlatias asszony dicséretét szolgálja, akinek jelentős szerep jutott abban, hogy a fejedelmi udvart hamarosan jórészt saját kertben termelt javakkal tudták ellátni. Amikor pedig a gyakori gyermekáldás miatt az uralkodói lakosztály szűknek bizonyult, az általuk lakott emelet átalakításával, az egyébként nagy becsben tartott könyvtár egy részének máshová való költöztetésével biztosították a népes gyermeksereg és gondozóik méltó elhelyezését.

A kötet fejezetei Mária Ludovika helyileg változatos, de azért nem túl izgalmas élettörténetének állomásait követik végig. A nápolyi, majd firenzei éveken (évtizedeken) át az út Bécsbe vezetett. A részletek számos forrásból ismertek, a nagyhercegi pár udvara számos rokont vagy rangbéli vendéget fogadott, akiknek leírásai sok dicséretet tartalmaztak. Közben pedig az érintettek jellemvonásaiba is bepillanthatunk. Amikor 1776-ban Mária Terézia királynő kedvenc leánya, Mária Krisztina látogatta meg őket, hamar kiderült,

hogy míg a férjet, Albert szász-tescheni herceget (1765–től Magyarország helytartója) Firenze művészeti értékei kötötték le, addig a főhercegnőt inkább az udvari élet sajátosságai. Ismét csak Mária Ludovikát dicséri, hogy az általában csípős nyelvű sógornő sem talált udvarában komoly bírálni valót. Alapos leírást találunk a gyermekek kiházasításáról, esküvőkről, politikai reményekről. Külön fejezetet kapott Mária Ludovika levelezése gyermekeivel, rokonaival, bizalmasaival, amelyben őszintén tudott megnyilatkozni. Az erkölcsileg minden szempontból feddhetetlen nagyhercegné udvarának mégis volt egy árnyékos oldala. A toscanai nagyherceg néhány – a szépirodalom által eltúlzott – gálás kalandja mellett legalább egyet nem kívánt eltitkolni a nyilvánosság elől. Szeretőjének, Livia Raimondi táncosnőnek kis palotát rendeztetett be, 1788-ban született fiát pedig – bár a születési anyakönyvbe Lívia férjezett nővérének nevével, Luigi Grünként került be –, a születés után a magáénak ismerte el. Császárrá emelkedése után az anyát és fiát is Bécsbe költöztette, bár ott a szerető már nem kapta meg azt a figyelmet és gondoskodást, mint Firenzében. Lipót halála után azonban az utód, Ferenc nem kívánta ezt a családra méltatlan helyzetet fenntartani, a fiút nevelőszülőknek adták át, anyját még látásától is eltiltották, a fiáért harcoló anyát pedig végül Itáliába toloncolták. Ferenc császár viselkedése öccsével (féltestvérével) szemben még a Habsburgokhoz lojális, a család árnyoldalait többnyire kimagyarázó szerzőt is megdöbbentette. Anya és fia elválasztásuktól fogva többé nem láthatták egymást. Luigi Grün 1814-ben 26 évesen halt meg Bécsben.

Külön értéke a munkának az a 40 lap terjedelmű fejezet, amely Mária Ludovika gyermekeit sorolja fel legfontosabb életrajzi adataikkal. Összesen kilenc képet találunk a szöveg között, amelyek a főbb szereplők portréit mutatják. A kötetet egyébként a források, a szakirodalom, a képek jegyzéke, valamint névmutató zárja.

Férje magyar királysága révén Mária Ludovika nekünk is királynénk lett, hazánkhoz azonban igen kevés szál fűzte. A szerző – bécsi, madridi, firenzei kutatásai mellett – magyarországi levéltári forrásokat nem használt fel, hazai szerző szakirodalmi művét is csak egyetlen egyet, Kovács Évának és Lovag Zsuzsának a magyar

koronajelvényekről írt, s 1980-ban megjelent német nyelvű könyvét (*Die ungarischen Krönungsinsignien*). A szövegben is csak elvétve találunk magyar vonatkozású említéseket, még ha ezek nem is feltétlenül a leghízelgőbbek. Amikor az ifjú pár esküvőjét követően Firenzébe utazott, kíséretükben a magyar testőrség tagjai is részt vettek. Az érkezést Zedinger két magyar testőrtiszt Bécsbe küldött jelentésével illusztrálja, amelyben honfitársainkat meglepi a város szépsége, rendje, többek között a kőlapokkal burkolt sármentes utcák. A könyv megadja a forrás levéltári jelzetét (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Ältere Zeremonienakten 69. Mappe 17.), de sajnos a két testőr nevét nem tudjuk meg. Leírást kap II. Lipót pozsonyi magyar királyi koronázása is, amely nem várt döntésre késztette Lipótot. Tudjuk, hogy II. József elutasította a magyar koronázást, sőt a magyar királyi koronát Bécsbe vitette, amit halála után a magyar nemesség diadalmenetben kísért haza Budára. Magyar koronázásra tehát csaknem fél évszázada (Mária Terézia 1741-i koronázása óta) nem került sor, s most határoznia kellett annak helyszínéről. Lipót a Bécshez közelebb eső Pozsony mellett döntött, bár a magyar országgyűlést néhány hónappal korábban Budára hívta össze. (Fiát, az őt alig két évvel később követő Ferencet majd Budán, a II. világháborúban súlyosan megsérült, azóta lebontott Mária Magdolna templomban koronázták meg.) Férjét erre a koronázásra Mária Ludovika – akit a négy héttel korábbi frankfurti császárkoronázásra való utazás rendkívül kimerített –, nem kísérte el. Lehetne ez is az oka annak, hogy a magyar koronázás körülményeiről szerző jóval rövidebb leírást ad, mint a prágai cseh királyi koronázásról, amelyre Mária Ludovika végül el tudott jutni. Tanulságos, és közvetve a két országnak a Habsburg-házhoz fűződő kapcsolódására is utal, hogy mivel jelentkezik a könyvben a pozsonyi és a prágai koronázás. A budai országgyűlésről, a rendek követeléseiről semmit nem tudunk meg. Pozsonyból Zedinger azt a híradást emeli ki, miszerint a város polgárai mákkal ízesített kaláccsal (a németnyelvű forrás szerint Beigel-lel – csak nem beiglivel?) kedveskedtek az udvar jelenlévő tagjainak, ami annyira ízlett a főhercegeknek, hogy a Bécsben maradt királynőnek is rendeltek belőle. A prágai koronázással kapcsolatban viszont a szerző a kor-

mányzó (*Oberburggraf*) által szervezett, a csehországi manufaktúrák termékeit bemutató kiállításra (amit az első csehországi ipari kiállításnak tartanak) hívja fel a figyelmet.

Nem maradhattak el a magyar vonatkozások a nagyhercegi pár gyermekeinek – mégoly rövid – életrajzi vázlataiból sem. Hiszen királyunk és két nádorunk is került ki közülük. Ferencet, akire a magyar történetírás kicsinyes, a részletekben elmerülő, egyáltalán nem koncepciózus uralkodóként tekint, II. József tanítványaként menti az uralkodói abszolutizmus szigorú képviselete miatt, de ami őt a tanítóval ellentétben éppen visszatartotta bármiféle változtatási szándéktól. Mégsem tudja megállni, hogy ne tartsa kicsit groteszknek, hogy Mária Ludovika tehetséges fiúgyermekei (mint pl. József Antal, a mi József nádorunk, vagy Károly, a Napóleon ellen 1809-ben Aspernnél győztes csata vezére) helyett éppen ez a lassú észjárású, végletekig konzervatív fiú lett az, akinek a Habsburg Birodalmat sikerült a napóleoni háborúk zivatarain épségben átvezetni. Sándor Lipótnak, akinek nádorságát (1790–1795) szemünkben a jakobinus mozgalom vezetőinek kegyetlen ítéletei homályosítják el, már gyermekkorában is akadtak rossz tulajdonságai, tragikusan korai halála (23 éves volt) azonban fátyolt boríthatott ezekre. József Antal (1776–1847), aki 1796-tól több mint 50 évig volt nádorunk, azonban kiemelkedő minősítést kap, amely viszont sajnos több tévedést, vagy legalábbis félrevezető információt is tartalmaz. Renate Zedinger ugyanis – más eredmények mellett – a Nemzeti Múzeum, a Tudományos Akadémia megalapításában, a Lánchíd építésében és a magyarországi közlekedés fejlesztésében tulajdonít neki ösztönző szerepet, ami a magyar olvasó számára meglehetősen váratlan. Mert, még ha ezek az eredmények valóban az ő hosszú nádorsága alatt valósultak is meg, említésük a két Széchényi/Széchenyi gróf neve (Ferenc és István) nélkül bizony féloldalasnak tűnnek. Persze magyar szerzőtől származó munka ezen életrajzok irodalomjegyzékében sem szerepel, József nádor életrajza után is csak azt olvashatjuk, hogy „számos magyarnyelvű mű" foglalkozott vele. Mindemellett Renate Zedinger nem tagadja, hogy József nádor minden igyekezetével a reá bízott ország érdekeit képviselte, esetenként akár császári bátyjával szemben is.

Meggyőzőbbnek tűnik a szerző állásfoglalása akkor, amikor az általa leírtakat – eseményeket és méltatásokat – a kötet főszereplői, Mária Ludovika és Lipót (akit következetesen olaszul Pietro Leopoldonak nevez) szemszögéből ábrázolja. Hazai történetírásunk II. Lipótnak többnyire negatív jellemvonásait emeli ki, aki bátyja, II. József őszinte (de többnyire kudarcos) törekvéseivel szemben konfúzus, intrikus eszközökkel (titkosrendőrség, besúgók alkalmazása) próbálta céljait megvalósítani. Renate Zedinger megítélése azonban fordít ezen a szemléleten, s főhősének pozitív, elsősorban persze nagyfejedelemsége érdekében elért eredményeit emeli ki. Lipót toscanai nagyhercegsége idején is utal azokra az ellentétekre, amelyek a két testvér között felmerültek, s súlyos érvként hozza fel Lipót mellett, hogy az általa a helyi lakosság megelégedésére kormányzott fejedelemséget József császár (az apjuk által tett ígéret ellenére) önállósága megszüntetésével be akarta olvasztani birodalmába. Császárként Lipót első rendeletei egyikével megszüntette az erre irányuló kezdeményezést, és a tartományt másodszülött fiának, Ferdinándnak adta. Politikájában a céltudatosság, államának és családjának érdekei vezették, amelyek megvalósítása céljából esetenként valóban nem megszokott, konspiratív eszközöket is használt.

Tudjuk, hogy a Habsburg-ház férfiágon a XVIII. század közepén (1740-ben VI. Károly császár halálával) kihalt. Kevésbé tudatosult azonban a közvéleményben, hogy – annak ellenére, hogy Mária Terézia öt fiút szült, ezek közül – egyedül Lipót tudta biztosítani a Habsburg-Lotaringiai család fennmaradását. (Bár Mária Terézia Ferdinánd nevű fia a Modenai Hercegségben tertiogeniturát [harmad-szülötti fejedelemséget] alapított, ennek az ágnak azonban 1875-ben magva szakadt.) A ma élő valamennyi Habsburg-Lotaringiai nevet viselő családtag tehát Mária Ludovikától, ettől a történetírásban kevésbé méltatott, egyénisége következtében inkább a háttérben maradó asszonytól származik. Azt hiszem bátran mondhatjuk, hogy Renate Zedinger méltó, és személyes érzéseket is keltő emléket tudott állítani neki. Utódai ma Európa egyetlen országában sem uralkodnak. Uralmuknak Toscanában

1859-ben, az Itália egyesítését megelőző népszavazás vetett véget, az Osztrák–Magyar Monarchiában pedig annak felbomlasztása 1918-ban. De ezen térségek számos gazdasági, kulturális és művészeti eredménye máig hirdeti uralmukat.

Renate Zedinger: *Maria Luisa de Borbón (1745–1792) Großherzogin der Toscana und Kaiserin in ihrer Zeit* [Bourbon Mária Ludovika (1745-1792). Toszkána nagyhercegnője és korának császárnéja]. Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts. Band 22. Böhlau Verlag, Wien-Köln, 2022. 195 o.

Ifj. Barta János

Koraújkori komparatisztika – a XVII–XVIII. századi Britannia és Oroszország

A harminc szerző részvételével elkészült kötet, amelynek szerzői gárdáját egy kivétellel orosz egyetemek, illetve orosz kutatóintézetek munkatársai alkotják (szám szerint legtöbben a Jekatyerinburgi Föderális Egyetem, valamint a Jekatyerinburgi Történeti és Régészeti Intézet alkalmazottjai), a komparatisztika számos aspektusát felvonultató tanulmányegyüttes, amely azonban nem szokványos tanulmánygyűjtemény, hanem jól felépített koncepció szerinti grandiózus összefoglalása egy több éves kutatásnak.

A projekt célja az volt, hogy a „változás korszaka" néven definiált két évszázadban végbemenő folyamatok jobb megértéséhez járuljon hozzá, amely századok, ahogy a könyv konklúziója fogalmaz, „minden európai országban az új területi és nemzeti identitás keresésének" időszakát jelentették. A kutatás kapcsán a kötet a következő hasonlóságokat emeli ki a kronológiai fordulópontok vonatkozásában a két ország koraújkori történetéből. A XVI. századhoz visszanyúlva a gyarmati terjeszkedés első lépeseit (Jermák 1581-es expedícióját Szibéria meghódításának kezdeteként, illetve a Nagy Armada 1588-as pusztulását, ami utat nyitott az Újvilágba irányuló angol kolonizációnak), míg a XVII. század kapcsán az 1649-es évet mint krízisévet – az *Ulozsenyije* néven ismert Törvénykönyv kiadását egy 1648-as moszkvai felkelés folytán, valamint I. Károly kivégzését és a monarchia eltörlését –, amely új folyamatok elindítója lett, végül pedig a XVIII. század vonatkozásban azt, hogy 1725-re mind Nagy-Britannia, mind Oroszország nagyhatalom lettek. Ami viszont a kötet fő súlypontját illeti, az (a címmel összhangban) a különböző eszmetörténeti diskurzusokra

és az értelmiség szerepére fókuszál, arra, hogy az írott szó és az értelmiség ikonikus szereplői miként járultak hozzá új eszmékkel a változó világhoz, amelynek érzékelése egyre szélesebb társadalmi rétegeket érintett meg.

A könyv tehát azt az átalakulást kívánja bemutatni, hogy J. G. A. Pocock (a fogalomtörténet ún. Cambridge-i Iskolájának emblematikus alakja) kifejezésével élve, miként történt meg a „paradigmatikus áttörés" a „lélek kultúrájától" az „ész kultúrájához", másként a vallás szerepének átértékel(őd)ése az élet különböző területein. A diskurzus három nagy területet fog át: a politikai rend diskurzusát, a birodalmi diskurzust, valamint az új morális elvek által generált általános diskurzust.

Az első tematika az uralkodás legitimációja terén a királyok isteni jogalapjától az alkotmányos monarchiához, illetve annak racionális megalapozásához (pl. Locke) és intézményesüléséhez vezető utat mutatja be, míg Oroszország esetében azt a folyamatot, hogy a cárok isteni jogalapjától miként jutunk el a Nagy Péter által létrehozott, szekuláris célú, a korban „jól berendezett államnak" nevezett kormányzat megteremtéséig, amit aztán utódai, különösen Nagy Katalin, igyekeztek modernizálni. Pétertől kezdve ugyanis valóban a földi jólét és nem a Megváltás lett a hatalom kinyilatkoztatott célja, és a cár igyekezett felmutatni a múlt és a jelen közti szakadékot is, amikor az egyes intézkedések racionalitását magyarázta el a dokumentumok preambulumában. Nagy Katalin idején pedig már, a felvilágosodás szellemében, az alattvalók boldogsága jelenik meg mint az uralkodás célja.

A birodalmi diskurzus kapcsán a könyv hangsúlyozza, hogy ez szoros kapcsolatban állt a tudomány különböző területeivel mindkét érintett hatalom esetében. Egyetlen egy példát kiemelve: a meghódított újabb és újabb területek tudományos leírása, főként a „térképészeti forradalom" segítségével, nemcsak a birodalmi büszkeséget szolgálta, hanem a területek gazdasági erőforrásainak számbavételét, valamint a hatékonyabb igazgatás céljait, azaz kőkemény racionális célokat. (Oroszországban ez a folyamat is csak Péterrel kezdődött el igazán).

Végezetül pedig, a diskurzus harmadik fő területén, a XVIII. században a felvilágosodás a keresztény moralitás helyett az erény szekuláris megalapozását hozta el, amit magába olvasztott a nemzet fogalma: a „nemzet polgára", a „hazafi" lettek az új ideálok, miközben az üdvözülés helyét az egyéni és kollektív boldogságra való törekvés vette át. A hasonlóságok mellett természetesen a szerzők a különbségek megvilágítását sem hagyták el. Így például kiemelik, hogy az orosz társadalom speciális tagozódása és az írni-olvasni tudás színvonala miatt a XVIII. században maguk az orosz uralkodók lettek „az elsődleges értelmiségiek": így Nagy Péter és Nagy Katalin a modernizáció racionális kivitelezőivé léptek elő, de társadalmi hatásuk a nemesség szűk körére korlátozódott.

A továbbiakban a grandiózus munka fő fejezetcímeinek fordítását közlöm, megjegyezve, hogy minden fejezet több alfejezetből áll, végül pedig a saját kutatásom szempontjából legérdekesebbnek ítélt alfejezetet mutatom be.

Két kronotópia [idő-tér]. Bevezetés és kontextus.

A tér meghódítása. Határok és megjelenítések.

A tudományos rendszertan mint hatalmi diskurzus.

A birodalom aktorai.

A birodalmi identitás diskurzusai.

Világi hatalom és lelki hatalom.

A „Leviatán" és a világi állam születése.

„Az ész álma életet ad…"

A közjó és az állampolgárság eszméje.

Patriotizmus vagy „hazaszeretet".

Az erkölcsök oktatása: erények és bűnök.

A könyv 1. fejezetének 3. alfejezete az „Állami-politikai fejlődés" címet kapta (ennek szerzői *Veronika Viszokova*, illetve *Mihail Kiszeljev*), és úgy gondolom, hogy leginkább ennek ismertetése adhatja a legtöbbet az olvasónak. Ez az egység először Anglia/Nagy-Britannia, majd Oroszország történetének legfontosabb fejleményeit foglalja össze a politikai rendszer változása szempontjából, de kizárólag Anglia viszonyaira koncentrál mint meghatározó entitásra (Skócia ugyanis leginkább a kötet 5. fejezetében kap szerepet). Az alfejezet

rövid felvezetése azzal a kijelentéssel indít, hogy a XVII. század közepén a szakrális és a világi szféra konfliktusának eredményeként mindkét országban megszületett a „Leviatán" – „az új politikai rend". Ezzel egyrészt utal arra a konfliktusra (1640–1660), amit leginkább a „Brit-szigetek vallásháborújaként" írhatunk le leginkább, másrészt pedig Alekszej cár és Nyikon pátriárka konfliktusára (1658–1666), melynek eredménye az volt, hogy a cár hatalma megerősödött az orosz egyház felett.

Anglia politikai kormányzatának leírásában az „ország" (*country*) – „udvar" (*court*) felosztást alkalmazva Viszokova hangsúlyozza, hogy az előbbi az „önigazgató közösségek elvén" működött. A grófságok igazgatása ugyanis választott, anyagi juttatásban nem részesülő tisztségviselők által történt, akiknek száma a XVII. század elején kb. 3 ezer, míg a század végén kb. 5 ezer volt, és akik a tekintélyesebb gentry rétegből kerültek ki. A korona alkalmazásában levő hivatalnokok létszáma a századelőn kb.1200 személyt jelentett. A parlament alsóházát is főként a köznemesség alkotta, és a politikai életben való valamilyen részvételre jogosultak köre még az 1832-es választójogi reform előtt is igen alacsony volt, kb. 400 ezer főt számlált, ami a felnőtt férfi népesség egy százalékát tette ki.

Az udvar és az ország közti konszenzus az első Stuartok alatt bomlott meg, ami I. Károly kivégzéséhez, a monarchia eltörléshez vezetett (1649), de a restauráció után Orániai Vilmos idején a dicsőséges forradalom nyomán (1688–1689) megtörtént a politikai rendszer átalakulása, amikor a parlament a politikai struktúra állandó elemévé vált. A XVIII. század elején ugyanis, az új (Hanoveri) dinasztia trónra kerülésekor (1714), már nem az volt kérdés, hogy összehívják-e – a mostantól már brit parlamentet, hiszen 1707 után Skócia önálló parlamentje megszűnt –, hanem az, hogy miként lehet manipulálni politikai célokra. Ez a politika Robert Walpole nevéről már a XVII. században a „robinokrácia" elnevezést kapta. A király és a parlament tehát immár „a megszülető Leviatán fontos strukturális elemei voltak". Ugyanakkor az új rend alapját nemcsak ez képezte, hanem „a jog mindenhatósága" is, ami a „társadalmi élet normájává" vált, amely folyamat két fontos állomását kiemelve, munkásságuk miatt, Edward

Coke (1552–1634) és William Blackstone (1723–1780) nevét kell megemlíteni. A politikai rendszer átalakulásának lényegét pedig úgy összegezi az alfejezet, hogy a XVIII. század végére az „isteni jogalap helyébe a törvény hatalma lépett: a király uralkodott, de nem kormányzott".

Oroszország esetében Kiszeljev kiemeli, hogy nem lehet számolni egy olyan típusú arisztokráciával, mint amilyen Angliában létezett, minthogy nem volt ennek a rétegnek regionális kötődése, valamint, hogy a provinciális szolgáló nemesi rétegből kikerülő helyi igazgatás funkcionáriusai (akiknek ugyan volt ilyen kötődésük) a központi igazgatás részeinek tekintették magukat. Ami az államfogalmat illeti, a XVI–XVII. századi (később az állam jelentést felvevő) *goszudarsztvo* szó az uralkodó hatalma alatt álló területi egységet jelölte, az uralkodó felette gyakorolt hatalmát pedig korlátlannak tekintették: azaz jogi normák és világi intézmények nem korlátozták őt, csak az Isten előtt való felelősség elve. Ez azonban nem zárta ki a gyakorlatban a konzultációt egy szűkebb körrel, a bojárokkal, vagy akár esetenként országos tanácskozó gyűlések révén is a társadalom szélesebb rétegeivel. Ugyanakkor még a XVII. század végén is számolni kellett az egyházzal, azt követően is, hogy a pátriárka hatalma meggyengült a XVII. század közepén, Nyikon pátriárka és Alekszej konfliktusa nyomán, amely Nyikon leváltását eredményezte. Az egyház államnak való alárendelődése csak Péter idején valósult meg, aki magát a pátriárkátust is megszüntette (1721).

Kiemeli továbbá a szerző a XVII. század második felének vonatkozásában mind a központi, mind a helyi hivatalnokok létszámának gyors növekedését: míg az 1640-es években ez a szám 1611 volt (837 a központi, 774 a helyi igazgatásban), az 1690-es évekre már 4657–re nőtt (2739, illetve 1918 fős bontásban). Megjegyzi továbbá, hogy a központi igazgatás funkcionáriusainak a lakossághoz viszonyított arányszáma Angliában nagyjából azonos volt az orosszal ebben az időben.

Az államigazgatás péteri reformjai jól ismertek az olvasó számára, amit azonban szükséges megjegyezni ezek eszmei kontextusaként, az az, hogy a korábbi időkkel ellentétben Nagy Péter magára nemcsak úgy tekintett, mint „pártatlan bíróra", hanem mint „aktív

törvényhozóra, akinek törvényekkel kell átalakítania az igazgatást és a társadalmat a közjó nevében". Péter reformjainak mérlegét tekintve az írás Pavlenko véleményét idézi, miszerint a kormányzás tekintetében két fő szempontból különbözött az 1700–1725 közötti időszak a korábbiaktól: mégpedig abban, hogy racionalizálás és bürokratizálódás vette kezdetét. A központi kormányzat új szervei (a kollégiumok) ugyanis a funkcionalitás elve mentén különültek el egymástól, másrészt aprólékosan szabályozták azok működését is. Ugyanakkor a Péter által bevezetett Rangtáblázat értékelése (1722) kapcsán – minthogy hivatali és katonai szolgálati rang alapján személyi vagy örökletes nemességet lehetett szerezni – úgy foglal állást, hogy ez inkább fékezte, mint segítette a valódi bürokrácia kialakulását. Továbbá megjegyzi a nemesi önkormányzat 1775-ben létrehozott szervei kapcsán, hogy azok az államigazgatás regionális szervezetébe integrálódtak, így valódi helyi önkormányzatiság nem alakult ki.

Az uralkodó törvényhozói szerepe a XVIII. században tovább erősödött, sőt, a század végére, a szerző szerint Oroszország alaptörvények által kormányzott monarchiává vált olyan jogi rendelkezések folytán, mint a kötelező állami szolgálat megszüntetése a nemesség számára (1762), a nemesség kiváltságlevele (1785), vagy a trónöröklésről szóló törvény (1797). Bár a magam részéről ezt a megállapítást vitatom, főként a jogi professzió hiánya és a jog szerepének eltérő felfogása miatt, mind erre a szerkezeti egységre, mind a könyv egészére jellemző a legfrissebb angol és orosz szakirodalmi munkák eredményeinek beépítése, valamint az, hogy egy újfajta szemléletet képvisel az orosz történelem értelmezésében, ahol az eszmetörténet szerves részét képezi egy komplex komparatisztikai módszernek.

A kötet egy angol nyelvű összegzést, valamint fejezetek szerinti bontásban részletes bibliográfiai tájékoztatót, továbbá illusztrációkat és névmutatót tartalmaz.

Lorina Repina (főszerk.): *Kultura duha vs. Kultura razuma. Intyellektuali i vlaszty v Britanyii i Rosszii v XVII–XVIII vekah* (A lélek kultúrája az ész kultúrája ellen. Értelmiség és hatalom Britanniában és Oroszországban a XVII–XVIII. században). Moszkva, Aquilon, 2022. 1079 o.

Sashalmi Endre

Vállalkozó birodalmak – Oroszország és Nagy-Britannia a XVIII. századi Eurázsiában

Az angol–orosz kapcsolattörténet XVIII. századi elemzésére eddig kevesen vállalkoztak, *Matthew P. Romaniello*[1] megjelent munkájában azonban pontosan ezt a célt tűzte ki maga elé, teljesen új szemléletet vezetve be a két nagyhatalom viszonyának vizsgálatába. Romaniello munkája 2019-ben jelent meg a Cambridge University Press gondozásában, ami eleve jelzi számunkra, hogy egy friss, a szerző legújabb kutatási eredményeit összegző monográfiáról van szó. Témája pedig rendkívül átfogó, Oroszország és Nagy-Britannia gazdasági, valamint kereskedelmi kapcsolatainak a XVIII. században átívelő, sokszor konfliktusokkal vagy éppen kölcsönös profitszerzésen alapuló együttműködéssel tarkított történetét tárja fel egészen a XVII. század végétől a kontinentális zárlat utáni időszakig. Romaniello az eurázsiai térséget helyezte munkájának középpontjába, ugyanakkor a távolsági kereskedelem és az export-import orientáció kérdéskörének tárgyalásakor legalább annyira szól a két állam európai és az atlanti térségben való gazdasági szerepvállalásáról, piacszerzési törekvéseiről, mint a fentebb jelzett régióról.

Romaniello munkájának nem csupán a tematikája, hanem megközelítése is izgalmas. Az általa írt gazdaságtörténet új szempontból tárja fel Oroszország és Nagy-Britannia kapcsolatát, amelyet elsősorban nem a két állam közötti kereskedés volumenét leíró adatok oldaláról közelített meg, hanem a gazdasági interakciók lebonyolításában közvetlenül résztvevő kereskedők és kapcsolattartók tevékenysége mentén. A szerző célja saját bevallása szerint a globális gazdaságtörténet új aspektusból történő ábrázolása, amely sok esetben teljesen

1 A szerző a Weber State University docense és a *Sibirica: Interdisciplinary Journal of Siberian Studies* című folyóirat szerkesztője.

más képet fest az angol–orosz kapcsolatokról, mint amely a rendelkezésre álló statisztikák alapján feltételezhető. Ilyen például Oroszország Nagy-Britanniával szembeni gazdasági ráutaltsága és alárendelt szerepének átértékelése vagy a gyapjú- és a dohányválság idején is virágzó kétoldalú gazdasági kapcsolatok kérdése. A gazdaság aktorainak feltárása során Romaniello nem a hivatalos kormányzati körök vagy a tárgyalásokkal megbízott diplomaták, hanem vállalkozások, kereskedők, családi kötelékek oldaláról közelít a témához. Példaként hozható erre a *Russian Company* és annak vetélytársaként működő *Estland Company* oroszországi befolyásának feltérképezése, vagy Katherin Harris munkássága, amivel számos új információhoz juttatja az olvasót.

Romaniello jól rendszerezte munkáját, amelyet öt nagyobb fejezetre bontott. Az első szakaszban a XVII. századra jellemző viszonyokat mutatja be, azt az időszakot, amikor a Russian Company tevékenységének körülményei nehezebbé válnak a század második felében (1657-ben és 1667-ben) meghozott orosz korlátozásoknak köszönhetően. A társaság kiváltságainak elvesztésével párhuzamosan új lehetőségek nyíltak meg a balti-tengeri térségben riválisEstland Company számára, amely idővel átvette a Russian Company helyét és szerepét Oroszországban. Ezekkel a folyamatokkal mutatja be a szerző, hogy a brit kereskedők számára milyen jelentősége volt az orosz piacon való érvényesülésnek, illetve, hogy ebből a szempontból nem volt egységes angol irányvonal, hiszen a kereskedelmi társaságok között is komoly vetélkedés volt a szentpétervári kormányzat bizalmának elnyeréséért, ami sokszor nem bizonyult könnyű feladatnak. Az angol versengés, a Russian Company lehanyatlása és az Estland Company felemelkedése mellett Romaniello ebben a fejezetben arra is kitért, hogy a cári udvar ugyanezekben az évtizedekben milyen lépéseket tett annak érdekében, hogy szilárd kapcsolatot építsen ki a Perzsa Birodalommal az orosz külképviselet megalapítása révén.

A második fejezetben a szerző a péteri kor gazdaságpolitikai változásaira koncentrál, amelynek középpontjában az orosz kereskedelmi hálózat keleti és nyugati irányú kiterjesztésének ambíciója állt. Ebben az időszakban John Bell tevékenysége és információ-

szerzése nagymértékben segítette a XVIII. század elején újjáéledő Russian Company térnyerését. A vállalat helyzetének átalakulása mögött azonban nem a piaci tényezők megváltozása vagy a társaság versenyképességének javulása, hanem a londoni kormányzat beavatkozása rejlett. Miután 1707-ben megtörtént a Skóciával való kiegyezés, új szabályozást vezetett be a Russian Company kezelésében. Bárki beléphetett a társaságba évi öt fontos díj megfizetése ellenében, s ezt a skót kereskedőkre szintén kiterjesztették. Így egyrészről felduzzadt a Russian Company kötelékében dolgozók száma, másrészről végérvényesen megszűnt a vetélkedés a Russian Company és az Estland Company között, mivel utóbbi tagjai a kormányzati intézkedés adta lehetőséget kihasználva bevásárolták magukat a Russian Company-ba, ezzel mintegy átvéve a társaság fölötti vezetést. A két vállalat egy irányítás alatt immáron ugyanazokért a távlati célokért dolgozott: az orosz piac és az orosz diplomáciai-politikai kapcsolatok minél hatékonyabb kiaknázásáért.

A következő szakasz témája egy olyan átmeneti időszak, amely immáron a brit–orosz gazdasági kapcsolatok válságos periódusának tekinthető. Az 1730–1760-as évekig a nemzetközi politikai események és háborúk erőteljesen befolyásolták a kétoldalú kereskedelmet. A Russian Company nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a perzsa területekkel való kereskedés már ne közvetítőkön keresztül menjen, hanem a saját kereskedőik indirekt felvásárlási jogot kapjanak a helyi selyemárukra. Az ennek érdekében kifejtett lobbi javarészt John Eltonhoz köthető, aki aktívan részt vett a helyiekkel és az orosz kormányzattal folytatott tárgyalásokban. Túlzott befolyása és közbenjárása nyomán azonban komoly botrány keletkezett, amely negatív irányba módosította az orosz kormányzat döntéshozatali szándékát, és partvonalra szorította a brit érdekek érvényesülését. Az Elton körül kialakult ügy hátterében az állt, hogy a küldött meglátta a Kaszpi-tengeri regionális kereskedelem távlati lehetőségeit, amelyet az orosz kereskedők ekkor még nem használtak ki, és a közvetítő kereskedelem jogát ezen a területen átadták az örmény és indiai vállalkozóknak. John Elton pedig úgy vélte, a brit kereskedők helyi tevékenységének támogatásával nem csupán a profitszerzésre,

hanem a Perzsa Birodalommal való hivatalos kapcsolat felújítására is sor kerülhetne.

A John Elton-féle fiaskóból való kilábalás hosszú évekig tartott, de az 1760-as évek elejére végül normalizálódott a helyzet, a két állam kereskedelmi kapcsolatában megmutatkozó mérsékelt javulás pedig az 1766-os egyezményben realizálódott. Az idáig vezető út azonban hosszú és bonyolult diplomáciai erőfeszítéseket igényelt, amelynek folyamatát Romaniello érzékletesen és logikusan vázolta fel. A hétéves háború és az amerikai függetlenségi háború által megtépázott balti és atlanti kereskedelem és az ellentétes politikai oldalon való szerepvállalás ugyanakkor minden kölcsönös gazdasági együttműködési szándék ellenére ismétlődő hullámvölgyeket eredményezett a két ország relációjában, amelyben Romaniello véleménye szerint kiemelt jelentősége volt a britek részről állami szinten támogatott kalózkodásnak és II. Katalin fegyveres semlegességi politikájának. Szintén ugyanebben a negyedik fejezetben tért ki a szerző James Harris diplomata és a Ravanszkij családdal, valamint az orosz elittel szoros viszonyt ápoló nővérének, Katherin Harrisnek a munkásságára, s az ő példájukon keresztül reflektált a családi hálózatok jelentőségére a kapcsolatépítés és a gazdaságpolitikai érdekérvényesítés szemszögéből. Ezen a ponton érdemes kitérnünk arra is, hogyan tekint Romaniello a két állam egymástól való kölcsönös függőségére. Véleménye szerint Nagy-Britannia és Oroszország között a XVIII. század első éveiben egyenlő partnerség van, s a század többi évtizedeiben a bilaterális kapcsolat mérlege Szentpétervár oldalára dől el. Felfogása szerint többet profitált Oroszország a britekkel folytatott üzletből, mert Nagy-Britannia a tengerészethez szükséges eszközöket és nyersanyagokat tekintve alapvetően importfüggésben volt, míg Oroszország számára a brit szigetekről behozott termékek fontosak voltak ugyan, de nem nélkülözhetetlenek. Ezzel próbálta Romaniello cáfolni azt a hagyományos képet, miszerint a két ország kereskedelmi kapcsolatait tekintve Oroszország kiszolgáltatottabb helyzetben lett volna, és nagyobb szüksége lett volna a nyugati partnerére, mint fordítva. Amellett pedig hangsúlyozza, hogy Oroszország nem *„passzív résztvevője”* a brit–orosz kereskedelemnek, hanem ugyanolyan aktív és az új lehetőségek kihasználására nyi-

tott szereplő, akárcsak Nagy-Britannia, s éppen ezzel indokolhatóak az orosz kereskedelmi sikerek a XVIII. század utolsó harmadában.

Az eredményesség és az orosz lehetőségek bővülésének évtizedekig tartó tendenciája során az Egyesült Államok új piacot jelentett az orosz állam számára, az amerikai kereskedők pedig részben átvették a britek helyét. Az 1807–1812 közötti időszakban a Nagy-Britannia és Oroszország közötti hivatalos kereskedelem meg is szűnt Oroszország francia szövetségi rendszerbe történő integrálása, s ezzel együtt a kontinentális zárlathoz való kényszerű csatlakozása miatt. Romaniello úgy véli, hogy a XVIII. század utolsó évtizedeiben a geopolitikai helyzet változásait a két állam közül alapvetően Oroszországnak sikerült jobban kihasználnia, hiszen valamennyi esetben bővíteni tudta az orosz piacot, s még a kontinentális rendszer és a napóleoni éra nehézségei is ösztönzően hatottak az orosz csendes-óceáni pozíciók kiterjesztésére.

Romaniello műve az angol–orosz gazdasági együttműködés erősségeinek és gyenge pontjainak kiváló elemzését adja. A szerző rávilágított az eurázsiai régió jelentőségére, a terület kereskedelmi kiaknázásában rejlő lehetőségekre, amelyek elérésének érdekében a brit diplomácia és vállalkozói réteg igyekezett felhasználni Oroszország regionális helyzetét és a környező népekkel, államokkal való kapcsolatrendszerét, hogy meglapozhassa saját befolyását a térségben. Ebben a szerző által *„információszerző kihívásnak”* nevezett folyamatban értékelődött fel az – elsősorban nem a politikai szférából érkező – egyének (például John Bell, Samuel Bentham és Joseph Billings) tevékenysége. Ugyanakkor Oroszország sem maradt tétlen az érdekérvényesítés tekintetében és jó érzékkel, a birodalom gazdasági érdekeit szem előtt tartva alakította politikáját akár a brit partnerének okozott hátrány felvállalása mellett is.

Matthew P. Romaniello: *Enterprising Empires. Russia and Britain in Eighteenth-Century Eurasia* [Vállalkozó birodalmak – Oroszország és Nagy-Britannia a XVIII. századi Eurázsiában]. Cambridge, Cambridge University Press, 2019. 291 o.

Schrek Katalin

Hogy lett a faji kártya az amerikai függetlenség egyik fő motorja?

Az amerikai függetlenség kikiáltása 1776. július 4-én, illetve az azt övező győztes függetlenségi háború Nagy-Britannia ellen az egyik legünnepeltebb eseménye az Amerikai Egyesült Államok történelmének – és teljes joggal. Ekkor az addigi tizenhárom brit gyarmat – amely sok szempontból különbözött és idegen volt egymástól (földrajzi, gazdasági vagy vallási szempontok miatt) – az 1775 áprilisában elhangzott első lexingtoni puskadördülések után szinte egycsapásra egybeforrt és egységes „nemzetként" vette fel a küzdelmet a katonailag sokkal erősebb britekkel – és nyert. Az így függetlenné vált USA pedig elindult sikeres történelmi útján, amely kevesebb mint kétszázötven éves fennállása alatt a glóbusz legnagyobb hatású állama lett, akár katonai, akár gazdasági, akár kulturális dimenziókat vesz az ember figyelembe.

Robert G. Parkinson, a gyarmati korszak szakértőjének új könyve ezt a jól bevésődött történetet kaparja meg, és merőben új megállapításra jut: a függetlenség kivívásának oly fontos összetartozási eleme nem fennkölt politikafilozófiai elvek, hanem sokkal inkább a faji félelem és gyűlölet volt. A sokszor hangoztatott politikai szabadság iránti vágy és harc több szempontból elfedte azt a szándékot, hogy a már elnyomott faji kisebbségek ne lehessenek kerékkötői ennek az áhított szabadságnak. A demokrácia felé tett első lépések egyfelől az elnyomó királyi hatalommal szembeni fegyveres lázadások voltak, de másfelől a faji hierarchia kialakult gyakorlatának megőrzésére is tett lépések. A könyv tulajdonképpen Parkinson korábbi könyvének egy letisztult, lerövidített változata, amely csak a függetlenségi

háború megkezdése és a Függetlenségi Nyilatkozat kikiáltása közti időszakot vizsgálta.[1]

A könyv elsősorban újsághíreket citál, de megidézi a kor nagyjainak magánlevelezését is – beleolvashatunk például John Adams, Benjamin Franklin, George Washington vagy Thomas Jefferson egy-egy levelébe, amelyek Parkinson könyvében bizonyos dolgokat új megvilágításba helyeznek. A könyv részben lapkiadói historiográfia is. Parkinson részletesen ecseteli a háború előestéjén a gyarmati lapkiadási viszonyokat, azok technikai megoldásait és azt, hogyan tudták a patrióta erők mindezt a maguk javára fordítani. Érvelése szerint a négyoldalas heti lapokban az egymástól átvett hírek nagyban hozzájárultak az egységes koloniális gondolat kialakulásához, mert a korábban szinte csak helyi jellegű hírfogyasztás most kiegészült a többi gyarmaton végbemenő események megismerésével. A világ kitágult és erősebb kapcsolati érzület alakult ki az egymástól olyannyira más és idegen, esetenként ellenséges gyarmatok lakói között.

De többről is szó van itt! Parkinson bemutatja, hogy az egységes gyarmatok időben visszatükröződött képével az a baj, hogy a tizennyolcadik század közepéig ilyen egység egyáltalán nem létezett és utána is csak gyermekcipőben járt. A különböző gyarmatok saját ügyeikkel voltak elfoglalva, a hírek elsősorban Angliából érkeztek az óceánon át, s a szomszédjaikkal szinte csak akkor foglalkoztak, ha területi viszályról volt szó (határviták és esetenként határvillongások is kialakultak például Pennsylvania és Virginia, New York és New Hampshire vagy Connecticut és Pennsylvania között). Ráadásul ott volt a rabszolgaság kettős kérdése. Egyrészt az amerikai gyarmat fehér lakói magukat jogi rabszolgaságban lévőknek tüntették fel az anyaországból kiinduló vélt jogtiprás miatt, másrészt a háború kitörése előtt megerősödött a rabszolgaellenes hangulat – hogy azután pillanatok alatt el is tűnjön a porondról. És meg kell említeni még a lojalisták erős hangját is – ők alkották azt a csoportot, amely nem akart elszakadni az anyaországtól.

1 Robert G. Parkinson, *The Common Cause: Creating Race and Nation in the American Revolution*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 2016.

Már a háború kitörése előtti hetekben is igen nagy volt az izgatottság Massachusettstől Dél-Karolináig: az emberek többsége tartott egy esetleges rabszolgafelkeléstől. A szabadságot hirdető gyarmatlakók – hamarosan amerikaiak – tisztában voltak azzal a ténnyel, hogy a rabszolgasorba hajtott feketék éppen úgy szabadságra vágynak, mint ők, de mivel ezt nem kaphatták meg, szervezkedtek, és a félelem tapintható volt a fehérek körében. Amikor kiderült, hogy a brit korona meg akarja szólítani a rabszolgákat, hogy azok a királyt támogassák rabszolgatartóikkal szemben, páni félelem és gyűlölet uralkodott el a lakosság jelentős részén. Hasonló volt a helyzet az indiánokkal kapcsolatban is: mindkét fél maga mellett szerette volna tudni őket, de az indiánok szinte egyöntetűen a briteket támogatták, mert azt remélték, cserébe majd visszakapnak a gyarmatoktól területeket és szabadabban élhetnek, a fehér ember befolyásától kevésbé függve. Azok az észak-amerikai lapok, amelyek nem voltak lojálisak Londonhoz megtettek mindent, hogy a kettős forrásból táplálkozó haraggal vegyes félelmet kiaknázzák, és így teremtsék meg azt a tizenhárom gyarmaton átívelő közös ügyet, ami a lakosságot teljes egészében a britek ellen fordítja, és a (fehér) emberek szabadságát védi meg kiontott vér árán is. A szabadság ügye (értsd: a fehér telepeseket ne veszélyeztesse a brit „elnyomás") tehát félig-meddig a szabadság elnyomásában keresendő – a legnagyobb biztonságot az adja, ha a rabszolgák és indián törzsek nem veszélyeztetik a gyarmatlakók életét.

A korabeli lapok, amelyek a patrióták kezében voltak mindent meg is tettek ennek a félelemnek a kiaknázására, így tartván fent a nemzeti összetartozás érzését minél tovább. Parkinson megmutatja, hogy a tipikusan négyoldalas újságok teli voltak olyan hírekkel, amik rabszolga-megmozdulásokról (vélt vagy valós esetek egyaránt bekerültek a hírekbe), indiánok általi fenyegetésről, és ezeknek a brit korona által való kihasználásáról szóltak. A patrióta vezetők (például John Adams, a későbbi elnök) magánlevelekkel és leleményes publicisztikai stratégiával vették ki részüket a háborúból: a propaganda eszközeit ügyesen felhasználva próbálták egységes lelkületre bírni a sokszínű gyarmati világot. Ezek a rövid hírek nem a címlapon

szerepeltek, ahol általában a politikai szabadság eszményét hirdető esszék voltak olvashatók. Noha ezek a hírek is megjelentek néha a címlapon, de a hozzá tartozó részletek (szemtanúk vallomásai, magánlevelek stb.) mindig a belső két oldalon voltak, és ezek mintegy igazolást adtak arra, miért kell harcolni a britek ellen: azok ugyanis a faji kisebbségeket tüzelték a fehér gyarmati lakosság ellen. És ezt csak a szabadság teljes kivívásával lehetett elérni. Parkinson értelmezésében így lett igazán közös ügy a függetlenségi háború.

A szerző egy külön fejezetet szentel a virginiai királyi kormányzó, Lord Dunmore tevékenykedése nyomán kialakult helyzetnek. A kormányzó 1775 második felében valóban a rabszolgák felszabadításával és a gyarmati lázadók ellen fordításával fenyegetőzött, majd katonai sikerekben bízva meg is tette azt, és ez a hír futótűzként terjedt el a tizenhárom észak-amerikai angol gyarmaton. Közel ezer rabszolga állt a korona szolgálatába – majdani szabadságukban bízva –, de nem sikerült katonai sikert kovácsolni a megduzzadt Dunmore-seregnek. A rabszolgák mellett a kormányzó pedig állítólag még az ohiói indiánok segítségét is igénybe kívánta venni a lázadók ellen. Érthető, hogy ezek a hírek – amelyek bejárták a gyarmatvilágot New Hampshire-től Georgiáig – egyrészt felbőszítették, ugyanakkor jobban egységbe is kovácsolták az Anglia-ellenes népességet. Ez azért is volt lehetséges, mert a patrióta (lázadó) vezetők már hosszú hónapok óta ezt a veszélyt szajkózták, így, amikor ez egy helyen be is következett, már termékeny talajra hullott a bejelentés. És természetesen minden olyan kisebb hír is, ami a brit elnyomást volt hivatott jelképezni (például egyes patrióta újságok bezáratása), ugyanígy megjárta az egész koloniális sajtót. Az is fontos szempont, hogy bezzeg amikor indiánok segítették a gyarmatiakat, az újságok erről szinte mindig hallgattak, ami elősegítette azt a közhiedelmet, hogy az indián törzsek egységesen segítették a brit katonai elnyomást. A kozmetikázott híráram segítségével sok szempontból eltűntek a földrajzi, kulturális és egyéb különbségek, és a tizenhárom gyarmat képes volt egységesen felvenni a harcot a brit támadókkal szemben, akik – és ez újabb érv volt a patrióta oldalon – német zsoldosokat béreltek fel ellenük ezerszámra.

1776-ban ez a külföldi zsoldosmotívum volt a szabadság-propaganda harmadik fő komponense. Erre talán azért is volt szükség, mert a belengetett és rettegett rabszolgalázadások vagy indián támadások legtöbbször nem öltöttek konkrét formát, és csak a fenyegetés szintjén maradtak meg. Noha a korai félelmek orosz zsoldoskatonák tekintetében viszonylag hamar elültek, a német hercegségek valóban közel 17 ezer katonát küldtek az angol korona zsoldjába szegődve. Ezekből Hessen-Kassel vette ki részét legnagyobb mértékben, emiatt utaltak mindig általános értelemben hesszeniekként a német zsoldosokra, bármelyik hercegségből is jöttek. Ez a zsoldosokról szóló hír 1776 májusában volt az utolsó csepp a pohárban, ami végleg eldöntötte, hogy a gyarmatok kikiáltsák függetlenségüket. A hír elterjedése után napok alatt beindult az a gépezet, ami hét héten belül a Függetlenségi Nyilatkozathoz vezetett.

A szerző szintén kiemeli, hogy a függetlenségről szóló vita a Kontinentális Kongresszusban (a legfőbb független gyarmati politikai szerv) mindössze két napig tartott, hiszen sokkal fontosabb volt június folyamán például az indiánokkal tárgyalni és meggyőzni őket, hogy az ő érdekük is a tizenhárom gyarmat függetlenségének kihirdetése és kivívása. A lényeg, hogy az emberek meggyőzésében nem holmi magasztos demokratikus elvek vagy bizonyos elidegeníthetetlen jogok játszották a főszerepet, noha ezek is fontos elemek voltak és összekapcsolódtak egymással. Ami Parkinson szerint a valódi összetartó erőt képviselte: a brit király alantas próbálkozásai, hogy a rabszolgákat, az indiánokat és külföldi zsoldosokat használjon fel a gyarmati lakók függőségi viszonyban való tartásához. És mivel „a patrióta vezetők minden szinten – helyben és kontinentális viszonylatban egyaránt – áldásukat adták ezekre a fantáziákra, így ezek nem csupán a fő csapást jelentették. Központi szerepet játszottak a közös ügyben”. (153. o.)

Így érkezik el a szerző a Függetlenségi Nyilatkozathoz, az amerikai nemzet megalapításának sarokkövéhez. A Nyilatkozatnak egyszerre többféle funkciót is el kellett látnia: „tisztáznia kellett egy zavaros konfliktust, megkülönböztetni »barátot« ellenségtől. A katonai ellenállást bátorítani, mindeközben elnyer-

ni az európaiak szimpátiáját (és remélhetőleg pénzét)". (155. o.) A felsorolt huszonhét király elleni panasz utolsó harmadában voltak az előző tizenöt hónapban tapasztalt gondok: rabszolgák lázítása, indiánokkal való szövetkezés és külföldi zsoldosok igénybevétele a formálódó nemzet eltiprására. Ami ugyanilyen fontos, a Nyilatkozat alapjában kialakította a nemzeti kereteket: ki tartozik bele az új közösségbe, és ki nem. A támadó britek és az őket segítők (zsoldosok, feketék és indiánok) nem lehetnek azok. De érdekes módon – és itt lép be a faji kártya – míg Jefferson a német zsoldosokat passzív veszedelemnek, tehát György király bűnének festi le, a feketék és az indiánok esetében aktív ellenségeknek tekinti őket, akik éppen ezért nem kerülhetnek be a nemzet testébe. Az, hogy számos afro-amerikai és indián is harcolt az amerikaiak oldalán, kevésnek bizonyult ahhoz, hogy kiérdemeljék az állampolgári státust.

A könyv konklúziójában a szerző megemlíti, mi történt ezekkel a patrióta motívumokkal a függetlenségi háború megnyerése után. Az indián támadás és rabszolgafelkelés veszélye évtizedeken át visszatérő téma volt az újságok hasábjain, és ez talán nem is meglepő. Azonban a német zsoldosokra más jövő várt. Már 1776 végétől, amikor vagy ezer közülük hadifogságba esett, a rosszhírű hesszeniek gyakorlatilag eltűntek a lapokból és a háború után ott maradt több ezer ilyen személy amerikai állampolgárrá válhatott – elsősorban azért, mert fehér emberek voltak. Az Egyesült Államok történelmének következő 80 évében (és utána is) tapasztalható faji diszkrimináció egyenesen levezethető a már korábban is létező, de a nemzetalapításkor tézissé vált fekete- és indiánellenességből. Noha ezeknek természetesen voltak előzményei, míg azok múló epizódok voltak, addig „az indiánok által elkövetett mészárlások és a rabszolgalázadások a nemzetalapítással egyidejű történetei állandósultak". (184. o.) Parkinson könyve mindenképpen revizionista, legalábbis abból a szempontból, hogy az egyik legfontosabb és legmélyebb érzéseket kiváltó amerikai dokumentum, a nemzetteremtő Függetlenségi Nyilatkozat mítoszát kezdi ki. Fel kell tenni tehát a kérdést: mi is a történész feladata, és hogy miben rejlik felelőssége? Az első kérdésre a válasz csak az lehet, hogy tényeken alapuló hiteles beszámolót kell

adnia a múltról, amiből persze következik a felelősség kérdése is. A történész nem hódolhat be nemzeti mítoszoknak, amikor a múltat kutatja. Bármennyire is népszerűtlen bizonyos nemzeti mítoszokat megpiszkálni, esetleg lerántani róluk egyes lepleket, az egyetlen lehetséges küldetés a tények feltárása és a történelemi pillanat értelmezése – elfogulatlanul, kompromisszumok nélkül. S mivel a faji kérdés azóta is, és jelen pillanatban is az Egyesült Államok egyik rákfenéje, érdemes tisztában lenni azzal, hogy már az alapításkor eldőlt: a nemzet testébe bizonyos csoportok nem kerülhetnek bele. És idővel hiába oldódtak fel az állampolgári korlátok (a volt rabszolgák 1870-től, az indiánok 1924-től nyerték el a teljes körű szövetségi állampolgárságot), a mély árkok mindvégig megmaradtak, amire az elmúlt évek néhány eseménye kiváló – és kijózanító – példa.

Robert G. Parkinson, Thirteen Clocks: How Race United the Colonies and Made the Declaration of Independence [Tizenhárom óra: a fajiság hogyan egyesítette a gyarmatokat és teremtette meg a Függetlenségi Nyilatkozatot], Williamsburg, Virginia: Omohundro Institute of Early American History and Culture, and Chapel Hill, NC: University of North Carolina, 2021. xxi + 232 o.

Petercz Zoltán

LEGÚJABB KOR

Egy latinista a történelem viharaiban

Ha ez nem halhatatlanság, akkor semmi sem az – gondolhatja az olvasó, kezébe véve *Luciano Canfora* „A felforgató. Concetto Marchesi és az olasz kommunizmus" (*Il sovversivo. Concetto Marchesi e il comunismo italiano*) című ezeroldalas óriásmonográfiáját. Ám ha van elszántsága, ereje, türelme és ideje végigolvasni, már kétségek ébrednek benne, vajon így akar-e halhatatlanulni egy tudós és politikus. „Latinista-kommunista" (765. o.): ezzel a szokatlan szópárosítással foglalja össze Canfora „főhőse" kettősségét és egyediségét – párját ritkító „bipolaritását" – és a vele járó hírnevet és hirhedettséget. Azt, ami Marchesit az olasz huszadik század, a Novecento (kultúr)történetének összetett és ellentmondásos, izgalmas és vitatott személyiségévé tette.

Concetto Marchesi (1878–1957) egyetemi tanár százada talán legismertebb latinistája volt – *Latin irodalomtörténet*e (*Storia della letteratura latina*) alapmű és máig tankönyv az olaszországi humángimnáziumokban és bölcsészegyetemeken –, ugyanakkor az Olasz Kommunista Párt egyik legszélsőségesebb tagjaként, dogmatikus sztálinistaként is elhíresült. Bemutatására aligha vállalkozhatott volna alkalmasabb szerző, mint Luciano Canfora, Marchesi „utódja", kétszeres értelemben is, mint latinista pályatárs (a Bari Egyetem professor emeritusa) és kommunista elvtárs (hol pártember, hol eretnek, olykor heves vitákat kavaró megnyilvánulásokkal), aki tehát nemcsak megértheti, de át is érezheti „hőse" mindkét énjét, kettős lelkületét. Ámbár ugyanezen körülmény felvetheti az elfogultság gyanúját is.

Valójában a Canfora-könyv személyiségrajza igencsak kritikus beállítottságú. Különösen amikor Marchesinek a Mussolini-féle

fasiszta diktatúra alatti pályafutását, munkásságát teszi rendkívül alapos, részletes (és alighanem túlméretezett) elemzés tárgyává (108–504. o.). Szigorúan ítéli meg és el az oktató kötelező politikai hűségesküjét és olyan lépéseit, mint a Mussolini trieszti egyetemalapítását megörökítő latin „zászlófelirat" elkészítésének elvállalása (195–282. o.). A filológus szaktárs irgalmatlan élveboncolásával mutatja ki Marchesinek a feketeinges „Ventennio" alatt Tacitusról és Sallustiusról írott szakmonográfiáiban a furcsa kettősségű áthallásosságot, ellentétes politikai értelmezésekre lehetőséget kínáló célzásokat, amelyek előadásaiban, szónoklataiban is megjelentek és szóművészetükkel-szóbűvölésükkel egyaránt kivívták a diktatórikus rezsim híveinek és ellenségeinek rokonszenvét. (283–454. o.). Meghökkentő és elgondolkoztató, hogy egy klasszika-filológus sem az ókortudomány és a filológia szempontjából értelmezi és értékeli a rangos elől irodalomtudományi teljesítményeit – főművét, a *Latin irodalomtörténet*et sem –, hanem politikai-politikusi szemüveggel olvas. Azonban erről Marchesi is tehet, olyan nyilvánvalóan aktualizálta például Julius Caesar alakját, hogy abban a fasiszta hivatalosság képviselői a Ducét, (titkos) kommunista elvbarátai viszont Sztálint, – amiképp Catilinában Trockijt (454. o.) – ismerhették fel (285–318. o.). Marchesi „elitista leninizmusa" (318. o.), „arisztokratikus-bolsevik" habitusa (487. o.) mindkét interpretációt elősegítette.

A terjengős, néhol tagadhatatlanul fárasztó megamonográfia ott ível magasba, ahol Marchesi életútjának önellentmondásai is kicsúcsosodtak: mikor a náci bábállam, a Salói köztársaság idején is padovai rektor maradt, ambivalens viszonyban a köpönyegforgató Biggini miniszterrel, illegális pártja parancsa (!) ellenére, a „súlyos pártfegyelmi intézkedéssel" is dacolva, a kizárást kockáztatva (519–534., 743–750. o.), 1943. november 3-i rektori székfoglalója „bravúrjával", az ambivalencia „remekművével" a „salói sajtó dicshimnuszait" és az ellenzékiek lelkesedését is kiváltva (541–574. o.), majd, miután végül lemondott és egy időre „eltűnt" (532., 575–583. o.), ugyanazon esztendő december 2-án antifasiszta „felkelési proklamációt" intézett a diákokhoz, hogy

„szabadítsák fel Olaszországot" azok uralma alól, akik „tönkretették fiatalságukat és hazájukat", amiért menekülnie kellett az ellene letartóztatási parancsot kiadó, őt köröző náci hatóságok elől (574–595. o.).

Marchesi attól fogva a nácifasizmussal szembeni ellenállás kommunista jelképévé emelkedett. A legradikálisabb antifasiszták egyike lett. Valószínűleg ő írta az „áruló írástudó" Giovanni Gentile „rezsimfilozófus" partizán-merényletben történt meggyilkolását bejelentő *Halálos ítélet* (*Sentenza di morte*) című újságcikket (614–623. o.).[1] Svájci száműzetésében is „kommunista vezérként" tekintettek rá (728. o.) – bírálói „fanatikusként" és „vérengző szélsőségesként" (764. o.).

Hogyha „vérengző" nem is, „szélsőséges" maradt hazája felszabadulása és az Olasz Köztársaság megalakulása után is. A felsőoktatásban drákói szigorúságú „fasisztátlanítást", „tisztogatást" sürgetett, mondván, „a fasizmus sosem halt meg", mert az egylényegű a kapitalizmussal (783–827., 843. o.). Togliattit, az OKP vezérét mint „a kultúra emberét és szónokot" magasztalta (831. o.), a köztársasági rendőrséget ellenben olyan vadul gyalázta, hogy a bírói eljárástól csak parlamenti képviselői mentelmi joga mentette meg (845. o.). Togliattira is rálicitálva a kormányzó Kereszténydemokrata Pártot „a fasizmus új megtestesülésének" aposztrofálta (848. o.), Sztálin halálakor nekrológot publikált *A szabadító Sztálin* (*Stalin liberatore*) címmel, ebben nem habozott leírni: „Sztálin megszabadít minden elnyomástól" (874. o.). A mélypontot bizonyosan az 1956-os magyarországi forradalom vérbefojtásának helyeslésével, igazolásával, apológiájával érte el („Togliatti elvtárs oldalán"), azon belül is azzal a borzalmas-botrányos – humán tudóshoz méltatlanul inhumánus – retorikai fordulatával, miszerint „a halottak nem számítanak" (902. o.). A szovjet intervenciót és Nagy Imre kivégzését üdvözlő-ünneplő Togliatti hálája – az OKP legsúlyosabb váltása idején – nem maradt el: a röviddel később elhunyt Marchesi olyan hivatalos-ünnepélyes gyászszertartásban, „apoteózisban" részesült, amilyenben még Benedetto Croce sem

1 Vö. Madarász Imre: *Gentile meggyilkolása.* in Madarász Imre: *Kultusz, vita, feledés. Olasz irodalom- és kultúrtörténeti tanulmányok,* Hungarovox Kiadó, Budapest, 177–195. o.

(907–957. o.), holott kettejüket ma nemigen helyezné egy szintre senki sem. A *Latin irodalomtörténet* értékét nem rombolja le a politizáló Marchesi sztálinizmusa. De nem is teszi igazolhatóvá. Bocsánatossá vagy feledhetővé sem.

Luciano Canfora: *Il sovversivo. Concetto Marchesi e il comunismo italiano* [A felforgató. Concetto Marchesi és az olasz kommunizmus]. Laterza, Bari-Roma, 2019, 1005 o.

Madarász Imre

Első nemzetek, további kételyek: a kanadai őslakos szuverenitás alapvető kérdései

Tom Flanagan a Calgary Egyetem professzora, a kanadai Royal Society tagja és a Fraser Intézet szenior kutatójának *Első nemzetek, további kételyek* című könyve elnyerte a kanadai Donner és a Donald Smiley díjat. Flanagan írása az őslakos kissebség és a rövid időn belül többségbe kerülő bevándorlók társadalmi kapcsolatát vizsgálja korábbi munkájának új kiadásában, amiben egy új fejezetben tárgyalja az elmúlt tíz év előrelépéseit. A kötet a kurrens független őslakos kormányzás és az önállóságot elősegítő döntések történeti áttekintése, valamint elemzése.

Flanagan vizsgálódása az új őslakos vezetést elemzi, valamint gyakorlati javaslatokat tesz a közösségek sikeres működtetésére. A könyv kiindulópontja a jelenlegi kanadai hozzáállás, miszerint az őslakos törzseket a kanadai nemzeten belül működő szuverén nemzetekként értelmezi. Ahogy az európai és egyéb országok bevándorlói benépesítették Kanadát, és egy több milliós modern társadalmi berendezkedésű populáció találkozott különböző, esetenként csupán néhány ezer lélekszámú, hagyományos életformát folytató népcsoporttal, a két életforma és jövőkép több ponton eltért egymástól. A diverz véleménynyilvánítás lehetősége elengedhetetlen eleme a kanadai demokráciának, ezért Flanagan mind az elsősorban őslakosokat érintő törvénykezést, mind ezek végrehajtását kritikusan szemlélő műve fontos része az eszmecserének, hiszen az elemzések teljes spektrumának tudatában lehet valós képet alkotni a fennálló helyzetről. Flanagan elemzésének figyelembevétele segíthet az esetleges problémák kiküszöbölésében és végeredményként az úgynevezett „első nemzetek" lakossága profitálhat a szuverén működésükre tett javaslatokból, vagy elvetheti azokat.

Az *Első nemzetek, további kételyek* alaptézise, hogy létezik egy erős őslakos kormányzás, amely sajátságosan kezeli az állami juttatásokat, és az ezekkel való gyakorlatiasabb gazdálkodás talán jobban segíthetné a közösségeket. A szuverenitás valós megteremtése egy olyan bonyolult folyamat, ami több kezdeti nehézséget leküzdve csiszolható valóban működő államformává. Az ezen irányban megtett lépések ellenére és az állami juttatások, adómentesség és terület-alapú üzleti részesedések mellett még mindig jelentős életszínvonalbeli különbséget tapasztalhatunk az őslakos és egyes más közösségek között. Jelentős állami támogatás, úgy, mint a teljes adómentesség; ingyenes lakhatás, oktatás, egészségügy; korlátlan halászati és vadászati jogok, valamint egyéb föld- és anyagi juttatások az országban élő őslakosok előjoga. Flanagan történelmi eseményekre vezeti vissza a jelenben felmerülő hiányosságokat és olyan gyakorlatra hivatkozik, amely minden jó szándék ellenére is rövidlátó és ennek következtében a többség helyzete nem javul az elvárásoknak megfelelően.

Az őslakos elsőbbséget hirdető ortodoxia arra alapszik, hogy mivel ők előbb jelen voltak a később Kanadát megalkotó területen, így különleges jogok és bánásmód illeti őket. Továbbá alapvető hozzáállás, hogy a kanadai állammal kötött egyezséget őslakos nemzetenként újra kell tárgyalni, hogy ezen csoportok kulturális-etnikai alapon önkormányzó „ország az országon belül" típusú közösségeket működtessenek állami támogatások segítségével, a visszaszerzett földterület és természeti erőforrások felhasználásával. Flanagan vitát serkentő analízise történelmi és empirikus adatokra hivatkozik felpezsdítve azt az állóvizet, amit az őslakosok helyzetét érintő kérdésekkel kapcsolatban tapasztalhatunk. Flanagan emlékeztet, hogy a még meglévő problémák orvoslása végett őszintén magába kell nézzen a mindenkori kanadai vezetés, miközben az őslakos elöljárók szem előtt tartják, hogy az első nemzeteket, törzsszövetségeket és törzseket képviselik.

A szerző emlékeztet, hogy a telepesek egy az őslakosokhoz képest bonyolultan megszervezett és funkcionáló társadalmi berendezkedésű kultúrából érkeztek, ezért nem volt meglepő azon korábbi elvárás, ami az államszerkezetileg újat hozó bevándorló kultúrához

való alkalmazkodást szorgalmazta. Továbbá a szerző felveti, hogy a szuverenitáshoz szükséges, de nem meglévő kívánalmak hiányában beszélhetünk-e önálló őslakos nemzetekről. Az író kifejti, hogy értelmezése szerint, a kanadai nemzetnek alárendelt tartományok, városok, regionális vagy etnikai alapon szerveződő csoportok nem rendelkezhetnek az államon felüli és kívüli szuverenitással és nem funkcionálhatnak önálló nemzetekként (6. o.).

A szerző azon célja, hogy intellektuális vitát kezdeményezzen az őslakosok helyzetét érintő kérdések mentén, sikeres, hiszen az írás mindenképpen reakciót vált ki az olvasóból, és további vizsgálódásra ösztökéli, akár megcáfolni, akár egyetérteni hajlik az olvasó Flanagan tézisével. Érdekes olvasmánynak bizonyul az *Első nemzetek* új kiadása, amit leginkább egy őslakos szemszögből írt munkával egybevetve tudhatunk megfelelően értelmezni. Flanagan könyve azt sugallja, hogy maguk az őslakos népek azok, akik majd saját sikerük kovácsai lesznek, és kezükben tartják saját jövőjüket. Ez olyan pozitív üzenet, amelyben mindenki bízik.

Flanagan, Tom: *First Nations? Second Thoughts* (*Első nemzetek, további kételyek*). McGill-Queen's University Press, Toronto, 2021. 302 o.

Nándori Rita

Háziasszonyból a nők jogainak védelmezője – La Pasionaria

Az 1939-es keserves vereség után hosszú, négy évtizedes száműzetést él át a Szovjetunióban. Átveszi a PCE (Spanyol Kommunista Párt) főtitkárságát a második világháború közepén, amelyben fia, Rubén, a Vörös Hadsereg tisztje a sztálingrádi csatában meghal. Az 1977-ben Spanyolországba visszatért Dolores Ibárruri 1989. november 12-én halt meg Madridban – mindössze három nappal a berlini fal leomlása után. Élete szinte az egész XX. századon átívelt.

Mario Amorós Quiles spanyol újságíró és történész. Ő írta meg például Salvador Allende, Pablo Neruda, és Augusto Pinochet életrajzát is. Chilében is elismert, népszerű író. Chiléről szóló cikkeit több mint tíz nyelvre fordították le, és számos ország kiadványaiban megjelentették. 23 könyv szerzője, amelyek a világ közel ezer könyvtárában olvashatóak.

Amorós kivételes és nagyrészt kiadatlan dokumentumok (például Dolores Ibárruri személyes archívuma) alapján izgalmas életrajzi beszámolót írt a nemzetközi munkás- és kommunista mozgalom egyik nagy alakjáról, egy lényeges személyiségről, hogy megértsük a jelenkori Spanyolország történelmét.

A könyv 14 fejezetre oszlik, és Ibárruri baszkföldi életétől egészen a demokrácia megdöntéséig tart. La Pasionaria vagyis Golgotavirág a XX. századi Spanyolország politikájának egyik legtranszcendentálisabb alakja, akinek életrajza a PCE megalakulásának századik évfordulója alkalmából ismét aktuálissá vált.

Az embertársai jogait védő Pasionaria élete nem lenne érthető az általa megélt szerény gyermekkora és kemény fiatal éveinek bemutatása nélkül. Amorós az első fejezetben részletesen beszámol ezekről

a kezdeti évekről, ami lehetővé teszi számunkra, hogy megértsük, milyen központi szerepet adna a nőknek, és hova vezethető vissza feminizmusa (bár életében soha nem nevezte magát feministának).

Dolores Ibárruri Gómez (Gallarta, 1895–Madrid, 1989) a vizcayai bányamedence szívében született több, mint egy évszázada. A trianói és galdamesi hegyek vasbányái kiaknázása csúcsának idején jött a világra, amely miatt megjelent a burzsoázia és a kapitalizmus Vizcayában, valamint az UGT-hez (Spanyol Munkások Általános Szövetsége) és a PSOE-hez (Spanyol Szocialista Munkáspárt) kapcsolódó erőteljes és harcias munkásmozgalom is. Olyan társadalmi környezetben nőtt fel, amelyben a hagyományos vallásosság együtt élt a karlizmussal. Apja és nagybátyjai együtt harcoltak az 1876-ban véget ért örökösödési háborúban, és részt vettek az egymást követő bányászsztrájkokban is.

Gyermekkorában egész családja a bányában dolgozott. Tizenöt éves koráig járt iskolába, mert nem akarták, hogy nőként a tanári hivatást válassza, így hát két évet töltött egy varrodában, mígnem húszévesen férjhez ment Julián Ruiz Gabiñához, aki megismertette a munkásmozgalommal.

1931-ben elvált – nem hivatalosan – derül ki Amorós írásából, és a *Mundo Obrero* szerkesztőségében kezdett dolgozni, majd Madridba költözött. Addig is háziasszonyként élt, zöldséget, gyümölcsöt termesztett és néhány állatot nevelt. Az egész család a férje fizetésétől függött, nyomorogtak. 1916 és 1928 között 4 gyermekét temette el. Amorós szerint ez a „tragikus anyaság" volt az egyik kulcsa politikai diskurzusának. Lányai (Ester, Amagoya, Azucena és Eva) korai elvesztése, amelyet Rubén halála követett a sztálingrádi csatában (1942), Pasionariát arra késztette, hogy ezt a „tragikus anyaságot" politikai diskurzusának egyik tengelyévé változtassa, és megszólítsa az anyákat és a világ összes nőjét a polgárháború és a második világháború idején. Ez a mély fájdalom, Dolores Ibárruri életének és gondolatainak egyik kulcsa lesz. Gyakorlatilag nem volt egy beszéde sem, amelyben nem szólítja meg a nőket, az anyákat.

Otthona rabságában sokat elmélkedett a dolgozó nők életén, akiknek lehetőségük volt a munkásokkal együtt harcolni a kizsák-

mányolás ellen. *Mario Amorós* rámutat arra, hogy dolgozó nőként szerzett tapasztalatai befolyásolták a családdal kapcsolatos nézeteinek kialakulását, politikai nézetei pedig a vizcayai bányamedencében, az 1917-es általános sztrájk idején, valamint a PSOE és az UGT gyűlésein alakultak ki.

1918-ban, amikor cikkeket kezdett publikálni az *El Minero Vizcaíno* című újságban, a Vizcaya Bányászati Szakszervezet orgánumában, felvette a Pasionaria álnevet, nehogy tovább romoljon a kapcsolata szüleivel és testvéreivel, akik helytelennek látták nézeteit és Ruiz Juliánnal kötött házasságát, és mivel első publikációjának megjelenése egybeesett az esküvője napjával. 1939-ig Pasionaria néven jelentek meg írásai.

A Második Köztársaság Madridjában már 1932-ben a PCE Női Titkárságának élére lépett, és létrehozta a Nők Háború és Fasizmus Elleni Nemzeti Bizottságát, amely később az Antifasiszta Nők Szövetsége (AMA) lett. Az ő elnöklete alatt alakult ki a PCE egységes politikája, amely a Népfront 1936-os megalapításához vezet – mondja Amorós, aki kiemeli, hogy a második köztársaság évei alatt számos cikket írt, és beszédet mondott a nők politikába való bevonásával kapcsolatban, és az általunk ma egyenlőségi politikáknak nevezett nézetek védelmében.

Az 1936. februári választásokon PCE asztúriai helyettes képviselőjévé választották, és első akciója igen jelentős volt. Február 20-án Oviedóban emberek százai gyűltek össze a börtön előtt, hogy követeljék az 1934. októberi munkásforradalom után bebörtönzöttek szabadon bocsátását. Végül a börtön igazgatója átadta neki a cellák kulcscsomóját. Ezek az eufória és a diadal napjai voltak a kommunisták számára, évekig tartó sötét munka és politikai elszigeteltség után.

1936 nyarán Pasionaria a fasiszta hatalmak által támogatott katonai és oligarchikus felkelés elleni köztársasági ellenállás egyetemes szimbólumává, globális mítosszá vált. Természetesen női státusza és alakja mindig előtérben volt, bátor anyaként, az igazságtalanságokkal szemben álló nép asszonyaként. Jól ismert szónoklatai világos, egyszerű, közvetlen és őszinte nyelvezetükkel antifasiszta egységre

szólítottak az országon belül és kívül. Spanyolország demokratikus köztársaságának védelmében – mutat rá Amorós – elvitathatatlanul a Kommunista Internacionálé és a PCE agitációs és propagandagépezete (amely a háborúban tömegpárttá és a köztársaság ellenállási tengelyévé vált) segített javítani imázsát, de az előbb említett személyes tulajdonságai nélkül ez nem lett volna lehetséges.

Az egyetlen nő volt a PCE Központi Bizottságának harminc tagja között, valamint a Népfront huszonkét kommunista jelöltje között. Ibárruri a *Mundo Obrero*-ba írt cikkein keresztül határozottan szólította fel a nőket, hogy szavazzanak a baloldalra, valamint arra, hogy lépjenek ki a megszokott háziasszony szerepből, ne legyenek a férfiak rabszolgái. Pasionaria már 1936 augusztusában, a polgárháború kitörésekor így szólt az ötödik ezred fegyveres asszonyaihoz: „Nem ajándékként akarjuk megkapni a győzelmet Spanyolország férfiúitól, hanem olyasvalamiként, amit mi is meghódítottunk."

A gyerekek is jelen vannak politikai akcióikban, például az asztúriai forradalom után evakuáltak, vagy a Szovjetunióba menekítettek. Amorós *Almudena Grandes* regényírót idézi, aki az *Inés y la Alegría* című könyvben azt írja, hogy „az anyaság szent presztízsét ki tudta ragadni a katolikus kultúrából, hogy az antifasizmus szolgálatába állítsa". Amorós kiemeli *Jorge Torres* egy írását is, amely a *Kommunikáció a második köztársaság és a polgárháború idején című könyvben szerepel:* „A nők állami szférába való bevonásának legitimációja tehát a magánélet iránti elkötelezettségük, a reproduktív feladatok iránti elkötelezettségük középpontjában, anyaszerepükben áll."

Amorós úgy véli, hogy Ibárrurit a spanyolországi kommunista feminizmus előfutárának kell tekinteni, annak ellenére, hogy elvetette a jelzőt, „mivel úgy vélte, hogy a kommunista harciasság már elegendő ahhoz, hogy a nők teljes jogegyenlőségét minden területen kiharcolják. Tehát Ibárruri a feminizmust inkább belefoglalta a kommunizmusba, olyan értelemben, hogy az az igazságos ügyeket védi, beleértve a nők jogait is.

Ibárruri a jobboldal által kifejezetten gyűlölt személyiség volt – írja Amorós –, mert annak ellenére, hogy tanulmányait félbe kellett szakítania, mégis képes volt arra, hogy lerázza a társadalom béklyóit. Fel-

kérte a nőket, hogy szavazzanak, és helyet követelt a nyilvános szférában, ami miatt a reakciós propaganda célpontjává vált. A Pasionaria iránti gyűlölet napjainkban is tart. Megrongálták a madridi polgári temetőben található síremlékét és a különböző spanyol városokban található szobrait, és mindenféle hazugságokkal gyalázzák emlékét – mondja Amorós. Nem tudják elviselni, hogy egy olyan kommunista nő, mint Dolores Ibárruri képviseli a fasizmus elleni harcot, a nők és a munkásosztály jogainak védelmét és a szocializmus felé való előretörés megingathatatlan akaratát – írja a szerző.

A XX. századi Spanyolország történelméből nélkülözhetetlen a PCE története és Dolores Ibárruri életrajza – véli Mario Amorós. Igaz, hogy politikai karrierje egy nagyon nehéz időszakban – a sztálinizmusban – érte el tetőpontját, de mégis hozzájárult a Népfront vezetéséhez és a Köztársaság védelméhez a spanyol polgárháborúban. Hozzájárult a fasizmus legyőzéséhez a második világháborúban, valamint a Franco-diktatúra elleni harchoz, és ez által a demokrácia és a szabadság visszahódításához.

Amorós, akinek óriási dokumentációs munkája Ibárruri személyes archívumát is magában foglalja, néhány legendát is szertefoszlat. A „*¡No pasarán!*” vagyis „Nem törtök át!” kifejezést például nem Ibárruri találta ki, hanem egy 1938 őszén megjelent szövegben volt megtalálható, és az Unión Rádió által július 1936. július 19-én éjfélkor sugárzott beszéd felolvasásával a PCE vezetése bízta meg, hogy olvassa fel a párt felhívását, amely első változatában nem tartalmazta a „*¡No pasarán!*” jelmondatot.

Amorós többször is hangsúlyozza, hogy más kortárs figurákkal ellentétben Ibárrurinak nem volt sok lehetősége, tanári hivatása meghiúsult, ami miatt csalódott lett, de mégis fel tudta küzdeni magát a háziasszony életből egészen az elkötelezett politikusi szerepig.

1939-től hosszú, négy évtizedes száműzetést élt át, főleg a Szovjetunióban. A világháború közepén átvette a PCE főtitkárságát. Csak 1977-ben, 81 évesen tért vissza Spanyolországba. Dolores Ibárruri képe Rafael Albertivel karöltve a Képviselői Kongresszuson az átmenet egyik legikonikusabb képe.

Mario Amorós könyve felbecsülhetetlen értékű kutatómunka eredménye, amely tizenöt levéltár, köztük a PCE Történeti Archívumának állománya, a *Mundo Obrero* és a *Nuestra Bandera* kiadványok 1978-ig tartó állománya, kiterjedt szakirodalom és több ezer cikkből, személyes iratokból, levelezésből – Sztálinnal, Salvador Allendével, Fidel Castróval vagy Enrico Berlinguerrel – és egyéb röpiratokból, amelyek a személyes archívum több mint 150 dobozában találhatók – áll, amelyet Ibárruri unokája, Lola őriz.

Mario Amorós: „*¡No pasarán!”, biografía de Dolores Ibárruri, Pasionaria* (Nem törtök át! Dolores Ibárruri, a Golgotavirág életrajza). Ediciones Akal, Madrid, 2021. 851 o.

Semsey Enikő

Az újragondolt nemzet

A nemzet fogalma napjainkban két oldalról is támadás alatt áll – ez a kiindulópontja a világhírű művelődéstörténész és kultúrantropológus *Aleida Assmann* legújabb, 2020 végén megjelent könyvének. A baloldalon a nemzetet idejétmúlt, gyakran kimondottan káros jelenségnek tekintik, gyanúsnak találják, ezért ignorálják vagy küzdenek ellene. A jobboldalon ugyanekkor, populista és radikális politikai erők, amelyek a nemzet védelmét tűzik zászlajukra, valójában épp diszkreditálják azt. A vita annál is inkább eldönthetetlennek tűnik, mert mindkét oldal a másik létére – pontosabban annak tagadására – alapozza saját legitimitását.

Assmann az egyetlen – bár kétségtelenül nehezen megvalósítható, és nem is túl népszerű – megoldást választja, egyszerre érvel a bal- és a jobboldali felfogásokkal szemben. Mivel egyik fél ajánlatát sem, sem a kritikátlan kozmopolitizmust, sem a túlhajszolt nacionalizmust nem találja vonzónak, egy harmadik pozíció kidolgozására tesz kísérletet. Úgy látja, a nemzet fogalmát nem szabad sutba dobva átengednünk a demokratikus értékeket megvető populistáknak, hanem meg kell próbálnunk újradefiniálni, újra birtokba venni. A nemzetben olyan eszközt lát, aminek segítségével – ha jól bánunk vele – paradox módon éppen azokat a nemzetek feletti struktúrákat – jelesül az Európai Uniót – erősíthetjük meg, amelyek egyúttal biztosítják, hogy a legégetőbb társadalmi válságokat, köztük elsősorban a tömeges migrációt is demokratikus módon, a szolidaritás jegyében oldhassuk meg.

Európa persze már az utóbbi fél évszázad során is jelentős alakváltozásokon ment keresztül. A hidegháború időszakának *polarizált* Európáját 1989 után egy *plurális* Európa váltotta fel, melynek helyét

2015-ben a *hasadás* Európája vette át. Ezt az Európát azonban még mindig képes összetartani 1945 négy nagy tanulsága: a háború és általában az erőszakos megoldások elutasítása, a demokratizálás, egy önkritikus emlékezetkultúra meghonosítása és az emberi jogok szüntelen aktualizálása. Ezen a négy pilléren nyugszik a nemzet egészen új típusa, az Assmann által *civil nemzet*nek nevezett formáció, amely az állam, a társadalom és a nemzet szintjén egyaránt normatív igénnyel lép fel. Míg az alaptörvény biztosítja a hatalmi ágak szétválasztását és a minden embert megillető polgári jogokat, a sokkal megfoghatatlanabb társadalmi szerződés a kisebbségek védelmét és a sokszínűség elismerését garantálja, a még inkább szubtilis kulturális identitás pedig a történelmi változékonyság és változatosság tapasztalatait integrálja. Mindez banálisnak tűnhet, mégis figyelmeztetni kell ezekre az alapelvekre – világos ugyanis, hogy 2015 töréspontot jelentett: a civil nemzet irányába tartó fejlődés látványosan megtört, és sok helyen túlsúlyba jutott a nacionalista, néhol pedig kimondottan a militáns nemzet melletti érvelés.

Hogyan történhet hát a civil nemzet fogalmi megalapozása? Assmann áttekinti az utóbbi másfél évszázad legjelentősebb szerzőinek műveit – gyakorlatilag a modern nemzet-diskurzus egészét *Carl Schmittől Francis Fukuyamáig, Pierre Norától Stefan Zweigig* – majd levonja a következtetést: a *nemzeti identitás* szókapcsolat mindkét eleme nagyon is problematikus, de ahelyett, hogy lemondanánk róluk, érdemes a fáradságosabb utat választani, megismerni a használatuk tévútjait, feltárni a teljes történetüket és olykor ugyancsak dicstelen hatásaikat, hogy így egy aktualizált és megtisztított fogalomhoz jussunk.

Assmann az identitáspolitikák területére térve hosszasan elemzi a nemzeti narratívák szerepét. Úgy látja, a mi és a másik, a barát és ellenség, a győztes és vesztes ellentétpárjára épülő, végső soron kirekesztő nagyelbeszélésekkel szemben arra van szükség, hogy a közösség saját megélt tapasztalatai alapján rugalmasan tudjon viszonyulni történelmi örökségéhez, kész legyen kritikusan felülvizsgálni azt. A történésznek ebben a közegben elsődleges feladata, hogy rákérdezzen, mik a rendező elvei egy társadalom emlékezeti kultúrá-

jának: „*Miről lehet, kell, szabad beszélni, és mi felett siklunk el, mit száműzünk a feledésbe? Mely személyes emlékeket élesztjük fel, és melyeket tartjuk meg inkább magunknak? Mi iránt mutatkozik érdek, figyelem, együttérzés, és mi marad homályban és kizárva?*" (139. o.)

A kollektív emlékezet szokványos formáival szemben tehát – amely főként a dicsőséges eseményeket örökíti meg, és a legbonyolultabb összefüggéseket is archetípusokra redukálja – Assmann az emlékezet dialogikus formája mellett teszi le a garast, amely nyitott az ellentétes megítélésekre, párbeszédre sarkall a különböző perspektívákat képviselő közösségek között, és elősegíti, hogy necsak tisztelegjünk a múltunk előtt, hanem tanuljunk is belőle. Ennek legszebb példája talán a Zochrot nevű izraeli civil szervezet, amely a holokauszt, a függetlenségi háború és a Nakba egymással homlokegyenest szembenálló narratíváinak párhuzamos elmesélését (összeegyeztetését?) tűzte ki célul.

Assmann szerint ennek éppen az ellenkezője történik például Magyarországon és Oroszországban – sokat sejtet már az egymás mellé rendelés is –, ahol a monolit nemzetállam és a militáns nemzetfogalom került szerinte egyeduralomra. Mintha a két világháború közötti alapelvek köszönnének vissza: „*A történelemből* – írja szarkasztikusan – *nem szabad tanulni, nincs helye a belátásnak és az identitásváltozásnak. Az önkritika, ami megelőzhet egy ilyen váltást, nem erősség, hanem gyengeség, aminek minden körülmények között elejét kell venni*." (147. o.)

Evvel a gondolkodásmóddal szemben Stefan Zweig 1932-ben – levonva az I. világháború tapasztalatait – a nemzet „méregtelenítésére" tett javaslatot. Elsődleges eszköznek az oktatást tekintette, pontosabban a történelemtanítás fókuszpontjának átállítását a hadtörténelemről a művelődéstörténetre, ami láthatóvá teszi a szomszéd nemzetek (a „másik") által megtermelt kulturális javakat, és érthetővé az általuk átélt traumákat. Mintha ezt az elgondolást akarták volna megvalósítani az Emlékezet Gyűrűje, az I. világháború kitörésének centenáriumán átadott franciaországi emlékmű tervezői. Ez, szakítva az emlékművek hagyományos szerkezetével, nem tartalmaz értékelő mozzanatot, a szemben álló felek egyikét sem minősíti hősnek,

áldozatnak, vagy éppen agresszornak: „*Minden elesett katonát a halál demokratikus testvérisége egyesít*.” (226. o.) Ellenpéldaként Assmann a brit centenáriumi megemlékezést említi – a magyar olvasó azonban joggal gondolhatna a szintén 2014-ben felállított budapesti német megszállási emlékműre is.

Utolsó összefüggésként a szerző a német újraegyesítés egy fontos tanulságára hívja fel a figyelmet. 1990 nagy győztese a nyugat lett, és ez sokáig elfedte azt a tényt, hogy keleten sok tekintetben jóval egészségesebben fejlődött a nemzettudat. Itt ugyanis a holokauszt miatti szégyen és bűntudat nem a nemzeti keretek visszabontásához vezetett: a nemzeti büszkeséget éppen a szembenézés bátorsága alapozta meg. Assmann szerint ugyanennek a felelősségtudatnak kell megnyilvánulnia az újabb – és immár nem csak német – kihívás, a migráció kezelésében is, a jogalkotás és a szimbolikus politika szintjén egyaránt. Ahhoz, hogy elejét vegyük egyfelől a párhuzamos társadalmak kialakulásának, másfelől a militáns nacionalizmus elharapódzásának, a migránsokat nem pusztán védelemben és segélyekben kell részesíteni, hanem meg kell nyitni számukra a tényleges részvétel lehetőségét a társadalom kulturális életében. Enélkül a régi otthonuk és magukkal hozott kultúrájuk marad számukra az egyetlen orientációs pont, a konfliktus kiéleződése elkerülhetetlen. Azt persze nem szabad elfelejteni, hogy az integráció nem alapulhat a különbségek elmosásán, tudomásul nem vételén. „*Míg a nacionalista nemzet (unzivile Nation) a démonizált Másik megkülönböztetésén, elutasításán és kirekesztésén alapul, addig a civil nemzet a Másikkal szembeni különbségtételen (Distinktion). A különbségtétel pedig határátlépéseket és termékeny cserét implikál*.” (57. o.) Mindez jóval több, mint a – Magyarországon szitokszóvá vált – *Willkommenskultur* átfogalmazása.

Aleida Assmann lényeglátó módon vet fel alapvető társadalmi kérdéseket, ám ahogyan korábbi munkáiban, itt sem szolgál részletekbe menő megoldási tervekkel; alapelveket rögzít és javaslatokat fogalmaz meg. A köznapi politikai aktualitásokon túl arra hív fel, hogy vessünk számot a világunkat érő kihívásokkal, és ennek alapján gondoljuk újra azokat a közösségeket, amelyekben élünk. Tiszteljük

saját hagyományainkat, kulturális vívmányainkat, de ezek jegyében ne rekesszük ki a bebocsátást kérőket, és magunk is merjünk rákérdezni saját életmódunk, szemléletünk, igaznak hitt tudásaink hátterére. Azt javasolja, hogy a bezárkózó közösségtudat, az etnikai vagy kulturális homogenitásra törekvés és az ellenségképek gyártása helyett az újragondolt nemzet alapelve legyen a nyitottság és az önkritikára való készség, a szolidaritás és a felelősség.

Aleida Assmann: *Die Wiedererfindung der Nation. Warum wir sie fürchten und warum wir sie brauchen* (A nemzet újragondolása. Miért félünk tőlük, és miért van szükségünk rájuk). Verlag C. H. Beck, München, 2020. 334 o.

Erdős Zoltán

Fejezetek a közép-, kelet-európai és balkáni kommunista rezsimek és a francia nyelvű gyarmati országok közti kapcsolatok történetéből a hidegháború idején

2019. május 30–31-én a Pécsi Tudományegyetem Francia Tanszéke adott helyet az immár negyedik alkalommal megrendezett francia nyelvű nemzetközi történelmi konferenciasorozat legújabb állomásának, amely *Marges impériales en dialogue: Échanges, transferts, interactions et influences croisés entre les espaces postcoloniaux francophones et la périphérie soviétique européenne dans la seconde moitié du XX*^{e} *siècle.* [Párbeszéd a peremvidékek között: Hatások és kölcsönhatások a frankofón posztkoloniális területek és az európai szovjet periféria között a XX. század második felében] címmel zajlott le. Ezt megelőzően 2013-ban, 2014-ben, valamint 2015-ben is sor került hasonló konferenciára. Ez alkalommal a következő egyetemek, illetve kutatóközpontok működtek közre: a Nantes-i Egyetem Nemzetközi és Atlanti Történelmi Kutatóközpontja, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Afrikai Tanulmányok Központja és Európai Tanulmányok Kara, valamint a Szegedi Tudományegyetem. A rendezvényen elhangzott előadások írott formában is megjelentek a konferencia címével megegyező konferenciakötetben, amelyet a Pécsi Tudományegyetem a Codex kiadóval[1] közösen adott ki 2022-ben.

A szövegek által tárgyalt időszak számos fontos történelmi eseményt foglal magába, mint például a hidegháború kezdetét, valamint a dekolonizációs háborúkat. A kötetben található tanulmányok elmélyült kutatások eredményeit adják közre, amelyek jelentősen hozzá-

1 A Codex egy francia, nonprofit egyesületként működő kiadó, amely egyetemen képzett történészekből, geográfusokból és újságírókból áll, székhelye Ploemeurben található.

járulnak Közép- és Kelet-Európa, valamint a Balkán kommunista országai, továbbá a francia nyelvű gyarmati országok közötti kulturális, katonai, igazságügyi, diplomáciai, pénzügyi és gazdasági párbeszédről szóló ismeretek bővítéséhez. A tanulmánykötetben megjelent munkák jól bizonyítják, hogy a korabeli amerikai és szovjet szuperhatalmak nem tűrték sokáig a gyarmatosító kezdeményezéseket. A kiadvány tizennégy írást tartalmaz, amelyek több ország számos szerzőjének tollából születtek és kiválóan alkalmasak arra, hogy betöltsék az e területen meglévő tudásbeli hiányosságainkat.

Az első tanulmány, amelyet *Nicolas Badalassi* írt a „Hidegháborús stratégia vagy euro–arab partnerség? A „népi demokráciák" és a Magreb-országok kapcsolata 1973 és 1982 között" (*Stratégie de guerre froide ou partenariat euro–arabe? Les «démocrates populaires» et le Maghreb de 1973 à 1982*) címmel. Badalassi a Sciences Po Aix Egyetem Politikai Tanulmányok Intézetének habilitált egyetemi docense. Jelenlegi kutatásai az Európa és a Magreb közötti mérnök- és diákcsere okait tárgyalják. A kötetben megjelenő tanulmánya két fő fejezetből áll: „Pragmatizmus mint a kelet–déli együttműködés hajtóereje" (*Le pragmatisme, moteur de la coopération Est-Sud*) és „A diplomáciai és katonai szerepvállalástól a politikai szolidaritásig: a kelet-déli párbeszéd következményei" (*De l'implication diplomatique et militaire à la solidarité politique: les vecteurs du dialogue Est–Sud*). Ez a struktúra kétségtelenül átláthatóbbá teszi a cikket, és megkönnyíti tartalmának megértését. A szerző részletezi a kommunista országok és Algéria közötti kölcsönös szimpátián alapuló együttműködés folyamatait, amelyek az európai szocialista rezsimek és a progresszivizmus arab támogatói közötti szolidaritás megnyilvánulásának tekinthetők. A Quai d'Orsay[2] archívumának 1970-es évekből származó dokumentumai alapján Badalassi leírja, hogy az el nem köteleződés és a nemzeti függetlenség egyfajta közös mediterrán és szocialista identitást teremtett, amely erős politikai kapcsolatokat hozott létre ezen országok között. E kutatások és a kelet–déli kapcsolatok elemzése alapján azt állítja, hogy ezt a viszonyrendszert technikai és kereskedelmi megállapodások, valamint számos politikai összetartás vezérli.

2 Francia Külügyminisztérium.

Bene Krisztián habilitált egyetemi docens, oktató és kutató, a Pécsi Tudományegyetem Francia Tanszékének vezetője. „A Francia Idegenlégió magyar katonái Indokínában 1946 és 1954 között" [*Les soldats hongrois de la Légion étrangère en Indochine (1946–1954)*] című munkája a magyarok Franciaországba vándorlásának néhány kevéssé ismert következményét mutatja be. Különösen az Idegenlégióban való részvételüket és ennek a csoportnak a jellemzőit adja közre, amely Franciaországért harcolt a délkelet-ázsiai gyarmati függetlenségi háborúban. A szerző tanulmányát öt fejezetre osztja: „A Francia Idegenlégió" (*La Légion étrangère*), „Magyarok a légió kötelékében 1945-ig" (*Les Hongrois au sein de la Légion jusqu'en 1945*), „Az indokínai háború kezdetei" (*Les débuts de la guerre d'Indochine*), „A francia hadsereg toborzási politikája" (*La politique de recrutement de l'armée française*), végül „A magyar légiósok Indokínában" (*Les légionnaires hongrois en Indochine*). A Légióban szolgáló magyarokról való információszerzéshez a pécsi szerző a *Service Historique de la Défense* levéltári anyagait és a *Grand Mémorial* internetes portált használja, ahol az elhunyt katonák adatai érhetőek el. Származási országuk, nevük, születési és elhalálozási helyük, valamint idejük, egységük, rendfokozatuk és haláluk oka szerint osztályozhatóak, mely alapján a kutató felderítette, hogy 263, Franciaországért életét áldozó magyar származású katona adatai találhatóak meg a honlapon. Ami a Légióban szolgálatot teljesítő magyarok összlétszámát illeti, a szerző szerint az indokínai háború alatt legalább ezer főre becsülhető. Bene ezen információk illusztrálására példákat is hoz: két magyar légiós, Kemencei János és Nagy Pál történetét meséli el. Bene Krisztián tanulmánya, amely egyfajta bevezetés az indokínai háborúban hadakozó magyar légiósok témakörébe, fontos hiányosságokat pótol e történelmi jelenségről való ismereteinkben, mivel az esemény új aspektusait tárja elénk, amelyeket a korábbiaktól eltérő szemszögből mutat be.

„A peremvidékek közötti kapcsolatok a centrum nézőpontjából: a kelet-európai fejlesztőmunkások mobilitása Algériába francia források alapján" (*Un point de vue du centre sur des contacts entre marges: les mobilités des coopérants est-européens en Algérie*

lues à travers les sources françaises) című írásában *Pascal Bonnard* francia levéltárak segítségével vizsgálja a kelet-európai országok és Algéria közötti közvetlen kapcsolatokat. Bonnard a saint-étienne-i Jean Monnet Egyetem egyetemi docense, valamint tudományos munkát végez a franciaországi Triangle nevezetű kutatóközpontban, ahol társadalomtudományi, politikai és közgazdaságtani kutatásokat folytatnak. A szerző megközelítése szerint az egyes együttműködő országok célja a politikai, gazdasági, kereskedelmi, katonai és kulturális kapcsolatok erősítése volt. Így Algír és a szovjet blokk fővárosai kidolgoztak egy személycsere-stratégiát, azaz algériai diákokat és gyakornokokat küldtek a kelet-európai országokba, „a kommunista blokkból származó kooperánsokat" pedig Algériába. Bonnard tanulmányát két fő fejezetre osztja: „Az Algéria és Kelet-Európa közötti változó és ellentmondásos kapcsolat széleskörű vizsgálata francia források felhasználásával" (*Utiliser les sources françaises : panorama d'une coopération changeante et contrastée entre Algérie et Europe de l'Est*) és „A francia források bevonása: az algériai–kelet-európai együttműködés geopolitikai szempontból *túl* meghatározott?" (*Interroger les sources françaises : une coopération Algérie – Europe de l'Est surdéterminée par la géopolitique ?*). A szerző nagyon hasznos és átlátható ábrákkal egészíti ki tanulmányát, amelyeket mélyrehatóan elemez is. A levéltári kutatások révén az olvasó megtudhatja, hogy Algéria számára akkoriban az egészségügyi személyzet küldése volt a legfontosabb. A második helyen a technikusok, mérnökök, bányászok és a tanárok állnak, mivel sok munkás nem beszélt franciául, amikor megérkezett. Bonnard a számadatok elemzésével bemutatja azt is, hogy ezek a munkaerő mobilitáson alapuló áramlások hogyan változtak évről évre.

A kötet következő, *Walter Bruyère-Ostells* által írt tanulmányának címe: „Keleti diplomáciai-katonai intézkedések Franciaországban. A kommunista befolyás megjelenése 1958 és 1969 között a Foccart-hálózatok felügyelete alatt" [*L'action diplomatico-militaire de l'Est dans le «pré carré». Une pénétration de l'influence communiste sous surveillance des réseaux Foccart (1958–1969)*]. Walter Bruyère-Ostells a Sciences Po Aix Egyetem professzora és a *Service Historique*

de la Défense levéltár történeti kutatási igazgatója. Bruyère-Ostells munkája három fejezetből áll: az első fejezetében Csehszlovákia intézkedéseit és tevékenységét írja le az 1950-es és 1960-as évek fordulóján. Ezenkívül megtudjuk, hogy a kelet-európai országok egyre nagyobb befolyást gyakoroltak a szubszaharai Afrikára a külkereskedelemben, a közlekedésben, a biztonságpolitikában és a katonai együttműködésekben az 1960-as évek elején. A második fejezet részletekbe menően foglalkozik a Csehszlovákiából Guineába és Maliba irányuló fegyverkereskedelemmel. Az utolsó nagy fejezetben a szerző felveti a katonai technikai segítségnyújtás kiterjesztésének kérdését a kelet-európai államokra, valamint a nemzeti logikák felgyorsításának kérdését a blokkon belül. Walter Bruyère-Ostells tanulmánya aprólékos elemzéssel tárja fel a vizsgált országok közötti kereskedelmi, diplomáciai és biztonsági együttműködés részleteit.

Stéphane Cuvelier a Paris 1 Panthéon-Sorbonne Egyetem és a Bukaresti Egyetem doktorandusza. Ebben a kötetben megjelent tanulmányában a szocialista Románia 1950-es és 1960-as évekbeli, frankofón Afrikával kapcsolatos külpolitikájával foglalkozik. Az ország politikai kommunikációja az afrikai elitnek szólt, és egy intézményi szereplő koordinálta, aki a külfölddel való kulturális kapcsolatokért volt felelős. Románia egyetértését és szimpátiáját fejezte ki az „Afrikai Nap" (*Journée de l'Afrique*) megszervezésével, amely a fiatalokat és a szocializmus támogatóit szólította meg. A szerző a tanulmányának a „Szimpátiatüntetések és az ország arculatának bemutatása: Románia külpolitikája a francia nyelvű Afrikában az 1950-es évektől az 1960-as évekig" (*Entre manifestations de soutien et diffusion des représentations du pays: la diplomatie publique de la Roumanie vers l'Afrique francophone, des années 1950 aux années 1960*) címet adta. Ami a szerkezetét illeti, a szövege meglehetősen átlátható, könnyen olvasható és nyomon követhető a bekezdések arányos felépítésének és a három fejezetre osztott struktúrának köszönhetően. Cuvelier bemutatja az első intézményi szereplőt, amely a szocialista Románia propagandájának külföldi terjesztéséért is felelős volt. Megtudhatjuk továbbá, hogy létrejött egy úgynevezett Liga (*Ligue*), amely szintén erősítette a románok és az afroázsiai népek közötti barátságot. A

szerző megvizsgálja az afrikai fiatalok és a szocialisták közreműködésével folytatott cserekapcsolatokat. Kutatásainak eredménye igazolja, hogy Románia egyfajta közeledési politikát folytatott ezeknek a cserekapcsolatoknak az ápolásával.

Ferwagner Péter Ákos „Az 1947-es madagaszkári felkelés a magyar sajtó tükrében" (*L'insurrection malgache de 1947 vue par la presse hongroise*) című tanulmányában az 1947-es madagaszkári felkelés visszhangját mutatja be a magyar sajtóban. A Szegedi Tudományegyetem egyetemi docense, kutatója, tanára a Franciaország elleni felkelés idején Madagaszkárnak nyújtott magyar támogatásról értekezik. Megfigyelhetjük, hogy a magyar sajtó olyan antiimperialista propagandát folytatott, amely ezt követően évtizedekig jellemezte irányultságát. A szerző három fő fejezetre osztja írását. Először Magyarország és a magyar sajtó második világháború utáni nemzetközi helyzetével foglalkozik (meg kell jegyezni, hogy a magyar sajtó szabadságának mértéke nagyban függött a mindenkori politikai rendszertől). 1948 tavasza előtt az újságokban megfogalmazott vélemények nagyon eltérőek voltak. Ezen információk feltárása után Ferwagner ismerteti a magyar sajtóban a madagaszkári felkeléssel kapcsolatos híreket, illetve kommentárokat. Valamint hogy ne legyen hiányérzetünk, a szerző azzal zárja munkáját, hogy az 1948 tavasza után megjelent sajtóorgánumok cikkeit is megvizsgálja a madagaszkári felkelés kapcsán.

Matthieu Gillabert, a svájci Fribourg-i Egyetem és az Unidistance Egyetem egyetemi tanára, „A kommunista Lengyelország és az afrikai frankofónia kialakulása" (*La Pologne communiste face à l'émergence d'une francophonie africaine*) címmel adta közre tanulmányát. A szerzőt a Lengyelország és a franciaajkú Afrika közötti cserekapcsolatok érdeklik abban az időben, amikor a gyarmatosítók korszaka lejárt. E kapcsolatokat a varsói Afrikai Tanulmányok Központjának kiadványait vizsgálva elemzi. A cikk három fő fejezetre oszlik: az első a harmadik világbeli Lengyelország geopolitikáját és tömegkultúráját tárgyalja. A szerző ezt követően bemutatja az olvasóknak a Varsói Egyetem Afrikai Tanulmányok Központjának szerkesztőbizottságát, valamint azt is részletesen ismerteti, hogy a

szocialista Lengyelország ilyen irányú tudományos tevékenysége az Afrika iránti érdeklődésből táplálkozott, annak érdekében, hogy segítsen számára felülvizsgálni saját történelmét. Az utolsó fejezetben az afrikai országokban és a Lengyel Népköztársaságban terjedő francia nyelvű kultúráról olvashatunk. Gillabert ezzel egyidőben egy ábrát ad közre, amelyet részletesen elemez. Az ábrán az 1952 és 1992 között Lengyelországban tanuló afrikai diákok származását mutatja be. A szerző azt állítja, hogy Algériában használták legnagyobb számban a francia nyelvet, valamint ebben az afrikai országban volt a legjelentősebb a kommunista ideológia térnyerése. A tanulmányban szereplő képeknek és ábráknak köszönhetően az országok kultúrája és a számokban kifejezett eredmények is jól áttekinthetőek, mivel ezeknek köszönhetően az olvasó közelebb érezheti magát az adott korszakhoz és a történelmi eseményekhez.

Éric *Lechevallier* a nantes-i külügyi levéltár osztályvezetője. „A bolgár együttműködés Algériában az 1962 és 1989 közötti időszakban: szertefoszlott remények egy kivételes kapcsolatot illetően" [*La coopération bulgare en Algérie : l'espoir déçu d'une relation privilégiée (1962–1989)*] című tanulmányából kiderül, hogy a független Algéria a kommunista blokk számára privilegizált terület volt, még Bulgária számára is, amely gazdasági területen a legfontosabb segítséget nyújtotta Algériának. Ben Bella rezsimje alatt az algériai–bolgár kapcsolat folyamatosan nehézségekkel nézett szembe, különösen 1965-ben, amikor Boumédiène ezredes vette át a hatalmat. Az ezredes célja az volt, hogy közvetlen kapcsolatot teremtsen a Szovjetunióval, és a Magreb-országot a harmadik világ egyik főszereplőjévé tegye. A szerző tanulmányát három fő fejezetre osztja, korszakok szerint meghatározva, amely lehetővé teszi, hogy könnyebben eligazodjunk a tárgyalt történelmi jelenségek között. A tanulmány az 1962 és 1965 közötti évekkel kezdődik, és a keleti blokkból Algériának nyújtott segélyek eredetét írja le. A szerzőtől megtudjuk, hogy az észak-afrikai ország kedvezően fogadta a bolgár kezdeményezéseket, és hogy ezzel egyidőben Szófia együttműködési politikát folytatott a dél-afrikai országokkal. A következő fejezet az 1965 és 1968 közötti időszakkal foglalkozik, amikor Boumédiène ezredes elutasított minden

együttműködést a külföldi hatalmakkal. Végül Lechevallier az 1969 és 1989 közötti évekbe kalauzol minket, amelyeket Szófia és Algír kapcsolatának megszakadása, valamint az újjáéledésére tett próbálkozások fémjeleznrk.

Mihályi Dorottya „Egy elkötelezett utazó: Máté György »kommunista« Magreb-reprezentációja" (*Un voyageur engagé: une représentation «communiste» du Maghreb par György Máté*) című tanulmányában lehetőséget ad arra, hogy megismerjük a független Magreb-országokat egy magyar utazónak, nevezetesen Máté Györgynek köszönhetően, aki lejegyezte utazásait. Mihályi, a Szegedi Tudományegyetem doktorandája a propagandával telített útirajzok iránt érdeklődik. Máté György az 1960-as években járta a világot, így tapasztalatai alapján mutatja be nekünk az „átalakulás közepén" lévő országok helyzetét, a szovjet irodalom működését, valamint a Magreb-országok és a Szovjetunió országai közötti kapcsolatok erősödését. Máté György, kommunista lévén megkérdőjelezte az útleírás műfaját és az utazó objektivitását. A szegedi doktoranda három fejezetre osztja tanulmányát: először is megismerteti velünk a totalitárius államokban kialakuló irodalmi útleírások jellemzőit. Ezt követően betekintést nyerhetünk Máté György tevékenységének magyar irodalmi kontextusába is. Végül a szerző azt is tárgyalja, hogyan látta Máté György a Magreb-országokat, ezzel párhuzamosan pedig alfejezeteketben tárgyalja a Magreb-országokat, Tunéziát, Marokkót és Algériát. Mihályi Dorottya munkája gazdagítja az e különleges történelmi jelenségekre vonatkozó irodalmi ismereteket. Az úti beszámolók különleges források, valamint sok szempontból fontos szerepet játszanak, tekintve, hogy számos olyan információval szolgálhatnak, amelyek irodalmi aspektusból hiánypótlóak erre az időszakra vonatkozóan.

Nagy Georgina, a Szegedi Tudományegyetem doktorandája „A *független Algéria és Magyarország kapcsolata 1962 és 1971 között*" című tanulmányában bemutatja a két ország között számos területen létező mély kapcsolatrendszert, beleértve például a kultúrát, a gazdaságot, a tudományt és a diplomáciát. Magyarország a Szovjetunió ideológiáját követve már az 1950-es években elkezdett foglalkoz-

ni a Magreb-országgal, emellett Kádár János szorgalmazta Algéria függetlenedését, amelynek ideológiai, politikai és gazdasági okai voltak. E tanulmány célja tehát az, hogy feltárja a két ország között kialakult virágzó kapcsolatokat Algéria függetlenné válása után. A szöveg nyolc fő fejezetből áll: az algériai függetlenség kialakulása első lépéseinek és Algéria Magyarországgal való kapcsolatának bemutatásával kezdődik. Ezután bemutatja az orvosi és egészségügyi együttműködés első jeleit, a diplomáciai kapcsolatok megkezdését, a kulturális kapcsolatok elmélyítését, valamint a gazdasági kapcsolatok nehézségeit. A két ország kapcsolatrendszerének alakulása az 1960-as évek második felében, valamint egy súlyos diplomáciai válság és a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa elnökének 1971-es hivatalos látogatása is ismertetésre kerül. A szöveg átláthatóan tagolt, és olyan kevésbé ismert történelmi fejezeteket tár fel, amelyek még Magyarországon és Algériában is joggal tarthatnak igényt érdeklődésre.

J. Nagy László, a Szegedi Tudományegyetem professor emeritusa az 1980-as évekbeli arab–magyar kapcsolatokat tárgyalja tanulmányában Algéria példáján keresztül. A szerző rámutat arra, hogy a hidegháború alatt Magyarország volt az az állam, amely a legjobb kapcsolatokat alakította ki Algériával. J. Nagy feltárja, hogy kapcsolatuk az 1980-as évek első felében a dinamikus és gyümölcsöző kereskedelem eredménye volt. Ugyanakkor van egyfajta magyar–algériai nézeteltérés „az 1987-es magyar és izraeli érdekképviseletek mindkét országban történő létrehozása miatt". A szöveg három fő fejezetre oszlik. A Boumédiène-korszak leírásával kezdődik, amely 1954–1955-ig nyúlik vissza, és 1986-ig tart, amikor az algériai magyar munkavállalók száma meghaladta a háromezret. A Szegedi Tudományegyetem professor emeritusa a különbségeket is feltárja, amelyeket – a szerző szerint – a két fél kölcsönös megértéssel és tisztelettel kezelt. Mindezen felül olvashatunk a kapcsolatok helyreállításáról Izraellel, amely a szocialista országokkal való megbékélés lehetőségét kereste. Magyarország is része volt ennek a folyamatnak, tekintve, hogy Izraelben több mint kétszázezer magyar származású állampolgár élt ekkoriban. A szerzőnek és részletes tanulmányának

köszönhetően kétségtelenül jobban megismerhetjük a történelem ezen kis szegmensét az 1980-as évek végéről.

Mikuláš Pešta, a prágai Károly Egyetem Bölcsészettudományi Kar Egyetemes Történeti Intézetének egyetemi oktatója, kutatója. A szerző a hidegháború egyik különleges részének, az 1958 és 1965 közötti csehszlovák–guineai kapcsolatoknak szenteli tanulmányát, a csehszlovák katonai segélyek és azok céljának vizsgálatával. Az Air Guinea légitársaság létrehozására, céljaira, nehézségeire is különös figyelmet fordít a két ország kommunikációs nehézségeinek ismertetésén keresztül. A szerző a társadalmat is bemutatja „a csehszlovák szakértők közösségén, a guineai életkörülményeiken, a helyi lakossággal való kapcsolatukon és a más kulturális környezettel való találkozásukon keresztül". A szöveg három fő fejezetből áll, amelyek részletesebb betekintést nyújtanak a témába. Az elsőben megismerhetjük a két ország közötti diplomáciai kapcsolatokat az afrikai ország függetlenné válásának idején. Ezután megtudhatjuk, hogy nemzetközi válság és verseny alakult ki, tekintettel Guinea hidegháborús helyzetére. Végül Pešta leírja, hogy a guineai katonai infrastruktúra kiépítéséért felelős csehszlovák szakértőkre erős politikai nyomás is nehezedett az ismert körülmények miatt.

Az utolsó előtti tanulmány az egyetlen a kötetben, amelyet két szerző írt: *Cristina Preutu* és *Silviu B. Moldovai*. Cristina Preutu a Jászvásári Alexandru Ioan Cuza Tudományegyetem egyetemi docense és oktatója. Silviu B. Moldovan pedig amellett, hogy a történelemtudományok doktora, a Securitate irattárát tanulmányozó országos tanács kutatási osztályának vezetője és még számos kutatóközpontban vállal szerepet. A két szerző a kutatásához az Állambiztonsági Levéltár (Securitate) Nemzeti Tanácsának forrásait használta, amelytől objektívebbé és megbízhatóbbá vált munkájuk. „Románia külpolitikája a szubszaharai Afrikát illetően az 1960-as és 1970-es évek között" című írásuk Románia politikai és gazdasági függetlensége kialakulásának okaira összpontosít. Az országot külpolitikája miatt a kommunista blokkból kiszakadó államnak nevezik, amely ezzel párhuzamosan képes volt helyreállítani a gazdasági és diplomáciai kapcsolatokat a nyugati államokkal, valamint gazdasági és

politikai kapcsolatokat létesíteni néhány afrikai állammal. A szerzők öt fejezetben mutatják be Románia és az afrikai országok közötti kapcsolatok elmélyülésének politikai, ideológiai és gazdasági okait. Emellett elemzik a román gazdaságpolitika és diplomácia néhány konkrét intézkedését a Közép-afrikai Köztársasággal és a Zambiai Köztársasággal kapcsolatban.

Végül *Liviu* Ţăranu, a történelemtudományok doktora és az Állambiztonsági Levéltár Nemzeti Tanácsának (CNSAS) kutatója, tanulmányában Románia politikai és gazdasági kapcsolatait vizsgálja az arab országokkal az 1970-es és 1980-as éveket illetően, az arab–izraeli konfliktussal összefüggésben. A szocialista Románia diplomáciai kapcsolatai is felmerülnek írásában, főként azon arab országok esetében, amelyeket a Szovjetunió nem támogatott. A kapcsolatot Nicolae Ceauşescu és Jasszer Arafat, a Palesztin Felszabadítási Szervezet vezetője tartotta fenn. A szerző a Román Kommunista Párt archívumából származó dokumentumokkal dolgozik, amelyek a két államférfi közötti együttműködésről, valamint a Palesztinai Felszabadítási Szervezet Bukarestből kapott katonai és humanitárius támogatásáról tanúskodnak. Szövege három fejezetre oszlik, amelynek első részében Románia álláspontjáról ír az 1967-es közel-keleti eseményekkel kapcsolatban, valamint az 1973-as Jom Kippuri háborúhoz való hozzáállásáról. Az utolsó fejezet Románia egészségügyi politikájáról szól a Palesztin Felszabadítási Szervezet tagjait középpontba állítva. A szerző a Román Kommunista Párt archívumából származó információkkal színesíti tanulmányát, amelyek hitelt érdemlően bizonyítják Nicolae Ceauşescu és Jasszer Arafat együttműködését, valamint ennek a sajátos együttműködésnek a következményeit. Ezzel természetesen lehetővé teszi a szerző, hogy az olvasók jobban megismerjék a történelem ezen kis töredékét.

A *Párbeszédek a peremvidékek között: Hatások és kölcsönhatások a frankofón posztkoloniális területek és az európai szovjet periféria között a 20. század második felében* című kötet Walter Bruyère-Ostells összegzésével zárul. A szerző kifejti, hogy a 2019-es konferenciáról szóló kötet lehetővé teszi számunkra, hogy újraértelmezzük a már számos alkalommal körbejárt centrum-periféria témakört. A

fejezetek bizonyítékul szolgálnak arra, hogy a hidegháború idején létezett egyfajta párbeszéd a kommunista országok és a dekolonizált afrikai országok között. Végül a kötetnek csupán talán annyi róható fel, hogy a tanulmányokat időrendi sorrendbe lehetne állítani, hogy az olvasó jobban el tudjon igazodni a vizsgált események és jelenségek között. Ugyanakkor megértjük, hogy ez a szerkesztői megoldás nehezen lenne kivitelezhető, mivel egy-egy tanulmány korszakokat átívelően foglalkozik egy bizonyos történelmi eseménnyel vagy eseményekkel. Mindemellett érdemes megjegyezni, hogy a saját területükön szakértő kutatók által végzett eredményes vizsgálatok rendkívül színes palettát kínálnak az érdeklődőknek, valamint hiánypótló információkkal szolgálnak a hidegháborús időszakról. A kötetet a Walter Bruyère-Ostells által említett párbeszédeknek köszönhetően a kulturális sokszínűség jellemzi, ezzel felbecsülhetetlen értéket kölcsönözve a konferenciakötetnek.

Matthieu Boisdron – Krisztián Bene (szerk.): *Marges impériales en dialogue.* Échanges*, transferts, interactions et influences croisés entre les espaces postcoloniaux francophones et la périphérie soviétique européenne dans la seconde moitié du XX*e *siècle.* Actes du colloque international d'histoire organisé les 30 et 31 mai 2019 à l'université de Pécs. [Párbeszéd a peremvidékek között: Hatások és kölcsönhatások a frankofón posztkoloniális területek és az európai szovjet periféria között a XX. század második felében]. Éditions Codex – Université de Pécs, Condé-en-Normandie, 2022. 219 o.

Bába Viktória

A balti országok XX. századi története „belülnézetből”

A viharos XX. század szinte minden megpróbáltatását megszenvedték a Baltikumban élők. A XIX. és XX. század fordulóján még az Orosz Birodalom eloroszosítási törekvései fenyegették a litván, lett és észt kultúrát, azután a térség ütközőzónául szolgált a német császárság és a cári hatalom között, majd az első világháborús csaták a rombolás mellett tömeges menekültválságot okoztak. A bolsevik forradalmat követően a Baltikum kiszakadt a korábbi birodalmi keretből, és a három állam a két világháború között az önálló államiság útjára tért. A szuverenitásukat állandó veszély fenyegette, és alig két évtizednyi önállóságuk végül 1940-re a hitleri Németország és a sztálini Szovjetunió területi osztozkodásával megszűnt. A második világháború újabb megpróbáltatásokkal járt. Előbb a moszkvai akaratot helyben képviselő bábkormányok szovjet tagköztársaságokká alakították a három országot, majd 1941 nyarát követően a népirtással és deportálással járó német megszállás következett. Az antifasiszta koalíció győzelmével a Szovjetunió újra birtokba vette a térséget, és a függetlenség négy évtizedre reménytelenné vált. Ezekkel a gondolatokkal vezeti be a 2018-ban Bostonban megjelent tanulmánykötetet a két szerkesztő, *Lazar Fleishman* és *Amir Weiner*. Megállapítják, hogy a Baltikum XX. századi történetéről korábban születtek feldolgozások külföldi történészek tollából, de az észt, lett és litván nyelv ismeretének hiányában a levéltári forrásokra csak részlegesen építethettek a történettudósok. Az ismertetett kötet szerkesztői Baltikumban élő kutatók, akik helyi nézőpontból, ha úgy tetszik „belül nézetből” tárták fel a huszadik század térségbeli történéseit.

A kötet nyitó tanulmányát *Tomas Balkelis* készítette „Az önvédelemtől a forradalomig: litván félkatonai csoportok 1918-ban és 1919-

ben" címmel. Azokról a fegyveres alakulatokról írt, amelyek az első világháború befejeződése után ellepték Litvániát. A szerző megállapította, hogy ezek a csapatok nem egyszerűen a hatalmi vákuum miatt jöttek létre, hanem a polgári elégedetlenség, a türelmetlen nacionalizmus és a bolsevikellenesség egyaránt közrejátszott megalakulásukban. Az első világháború frontjait megjárt veteránokhoz lelkesen csatlakoztak a férfiak fiatalabb generációi azzal a szándékkal, hogy megtisztítsák az általuk nemkívánatosnak tekintett egyénektől a helyi közösségeket és hatalmi szerveket. Fellépésüket társadalmi osztályellenesség és etnikai gyűlölet egyaránt motiválta. A megszerveződő államhatalom azonban csak addig tűrte a félkatonai csoportok létezését, amíg kellően meg nem erősödött.

Ēriks *Jēkabsons*: „Az 1918 és 1920 közötti lett függetlenségi háború és az Egyesült Államok" című tanulmánya bevezetőjében megállapítja, hogy Lettország nem egyszerűen a térség földrajzi centrumaként létezett azokban az években, hanem katonai és politikai központtá is vált. A függetlenségi háború az ország XX. századi történelmének egyik legjelentősebb epizódja, mert döntő mértékben kihatott a demográfiai, politikai és társadalmi viszonyokra. Az események következtében Lettországban máig kevesebben élnek, mint 1914 előtt, amely példanélküli Európában. A balti államban az első világháború befejezése után sem szűnt meg az ellenségeskedés. A zaklatott helyzetben számos amerikai, brit és francia humanitárius segélyszervezet igyekezett a gondokon enyhíteni. Az amerikai misszió tagjai nehezen ismerték ki magukat a helyi körülmények között. Zavarta őket a bürokratizmus, és megdöbbentek az első világháború okozta nehéz életkörülmények, a mérhetetlen szegénység láttán. Az amerikai segélyszervezetek a kormányzatnál hamarabb szorgalmazták Lettország elismerését, amely 1922-ben bekövetkezett.

A nemzetépítés és a nemek közötti egyenlőség két világháború közötti, lettországi alakulását vizsgálta írásában *Ineta Lipša*. A szerző elsősorban a nők társadalmi helyzetét és politikai jogaik érvényesülését elemezte. Megállapította, hogy bár az 1920-as évek végén a dolgozó nők aránya az európai államok között Lettországban volt a legmagasabb, ez azonban nem a nők egyenjogúságából, hanem a

megélhetési gondokból fakadt. A nők keresete elmaradt a férfiakétól, és a diszkrimináció más módon is megnyilvánult. A lett női munkajogi társaságot például 1935-ben azért nem vették fel a nők munkajogait védő nemzetközi szervezetbe, mert az alapszabálya a férj beleegyezéséhez kötötte a feleségnek felkínált munkahely elfogadását vagy elutasítását. A szerző ugyanakkor túlzásnak tartja azt az állítást, hogy az állami önállóságot a lett férfiak a nőkkel szembeni társadalmi tekintélyük megerősítésére használták. Mintahogyan szerinte az is távol áll a valóságtól, hogy a Lett Köztársaság egyenlőséget teremtett a nők és férfiak között.

Kārlis Ulmanis politikusi teljesítménye napjainkig megosztja a lett közvéleményt. Az általa kiépített politikai rendszert és annak ideológiáját elemezte *Aivars Stranga*. Kiemelte, hogy a lett politikus nagy kormánypárt, álparlament és önálló ideológia nélkül teremtett autoriter rendszert. Fontos eszközzé a politikai rítusok, az államilag támogatott ünnepek váltak. „A tekintélyelvű időszak lett társadalma jó okkal jellemezhető a véget nem érő ünnepek társadalmaként." (73. o.) A Vezér (*vadonis*, azaz vezető) és az „egyesített nép" közötti kapcsolatokat rendszeres összefogási kampányokkal erősítették, amelyek során a szónokló Ulmanis beutazta az országot. A tekintélyelvű rezsim az etnikai kisebbségekhez ellentmondóan viszonyult. Egyrészt „Lettország napja mindenkire süt" kijelentéssel a nemzetiségek közötti egyenlőséget sugallta, másrészt etnikailag tisztán lettek alkotta országot vizionált. A szerző megállapítja, hogy az Ulmanis-rendszer 1940-re kaotikus autokráciává vált, melyre a német és szovjet totalitárius rendszerek jelentették az igazi veszélyt.

Andres Kasekamp „A radikális jobboldal felemelkedése, a demokrácia bukása és az autoritarizmus megjelenése a két világháború közötti Észtországban" című tanulmányából kitűnik, hogy a tekintélyelvűség észtországi megjelenése a lettekéhez hasonló volt. A szerző az 1929-ben alakult szélsőjobboldali Vaps mozgalmat a nácizmussal és más fasiszta mozgalmakkal rokonítja. A szervezet tagjai az erős kéz politikáját és egy vezér hatalomra kerülését követelték. Külön alfejezetet szentelt a szerző az 1934. március 12-i történéseknek, amelyek során a balti állam egyik legbefolyásosabb politikusa,

Konstantin Päts államcsínyt hajtott végre. Hatalmát a Vaps ideológiájának felhasználásával, de a fasisztoid mozgalom háttérbe szorításával szilárdította meg. Az új hatalom abban bízott, hogy a Vaps vezetőjének, Artur Sirknek 1937-ben rejtélyes körülmények között bekövetkezett halálával a szélsőjobboldali mozgalom már nem jelent fenyegetést a hatalomra, és a gazdasági fellendülés hozzájárul a stabilitás elmélyüléséhez. A második világháború kirobbanása a konszolidáció kiteljesedését megakadályozta.

„A csehszlovák válság és a balti államok 1938-ban. A balti államok sorsdöntő éve" című tanulmány szerzője, *Magnus Ilmjärv* Csehszlovákia XX. századi helyzetét a balti államokéhoz hasonlatosnak ítéli. Írásában végigkövette a csehszlovákiai krízis baltikumi hatásait. Bár Litvánia németországi kapcsolatai Hitler hatalomra jutása után erősödtek, az ország továbbra is támogatta a szovjet és francia kollektív biztonsági törekvéseket. A lett külpolitika a müncheni egyezmény megszületéséig nem volt nyitott a balti államok katonai együttműködésére, mert bízott a Népszövetségben. Miután a nyugati hatalmak kiszolgáltatták Csehszlovákiát Hitlernek, a lettek a német kapcsolatok javítása mellett semlegességre törekedtek. Az észt politikai vezetés a társadalom többségéhez hasonlóan a Szovjetuniót Németországnál veszélyesebbnek tekintette. Magnus Ilmjärv szerint a müncheni szerződéssel Nagy-Britannia és Franciaország befolyása látványosan csökkent, Németországé pedig nőtt. A maradék Csehszlovákia teljes felszámolása 1939 tavaszán előrevetítette a balti államok sorsának megpecsételődését.

„Kormányzat, társadalom és a litvániai politikai válság, 1938–1940" című értekezését *Artūras Svarauskas* azzal indítja, hogy a világháborúk között Litvánia két nehéz perióduson esett át. Az elsőt a világháborút követő függetlenségi háború jelentette, a másik időszak, az 1930-as évek végi belpolitikai válság a függetlenséget fenyegető Szovjetunió miatt következett be. A rendkívül megosztott litván társadalom egyrészt Antanas Smetona elnök tekintélyelvű rezsimjét támogatta, míg más politikai erők a rendszer megbuktatására törekedtek. Ebben az egyensúlyát vesztett állapotban érte az országot a szovjet ultimátum 1940 júniusában. A kereszténydemokraták és

a parasztpárti politikusok hajlottak a követelések elfogadására arra számítva, hogy Moszkva a litván hadsereg népszerű parancsnokát, Stasys Raštikis tábornokot nevezi ki miniszterelnöknek. A látszólagos hajlandóság után végül Molotov helyettese, a magas rangú állambiztonsági tisztviselő, Vladimir Dekanozov kapta a vezető pozíciót. A döntés egyben Litvánia szovjet tagköztársasággá alakításának nyitányát jelentette.

A nácikkal történő kollaborálást csak a lett önállóság visszaállítása után kezdte behatóbban tanulmányozni a történetírás. „Lettország, a náci német megszállás és a nyugati szövetségesek, 1941–1945" című írásában *Uldis Neiburgs* elsősorban a lett ellenállók nyugati diplomatákkal és katonai hírszerzéssel fenntartott kapcsolatainak bemutatására törekedett. Hangsúlyozza, hogy a téma elfogulatlan tanulmányozását nehezíti az a csalódottság, reményvesztés, amelyet a balti népek 1944-től átéltek. A nemzeti ellenállásban résztvevők abban bíztak, hogy az USA és Nagy-Britannia következetesen érvényesíti az Atlanti Chartában megfogalmazott elveket, és nem ismernek el semmilyen második világháború alatt bekövetkezett területi változást. Végül a nemzeti ellenállási mozgalmak kockázatot vállalva hiába informálták folyamatosan a nyugati diplomatákat a valós katonai helyzetről, valamint a lettek, észtek és litvánok függetlenségi vágyáról, a nyugati szövetségesek nem akadályozták meg, hogy a sztálinista Szovjetunió ismételten bekebelezze a balti államokat.

A kibeszéletlen múlt miatti társadalmi feszültségek Észtországban csak a Szovjetunió felbomlásával törhettek felszínre. „A második világháború emlékezete és az elismerés politikája" című tanulmányában *Ene Kõresaar* arra világít rá, hogy a világégés Észtországban más országokénál nagyobb morális traumával járt, mert a nácizmustól való megszabadulást újabb szovjet megszállás és az észt ellenállás harcosainak, az „erdőtestvéreknek" küzdelme követte. A szerző az 1980-as évek végétől az emlékezettörténelem három szakaszát vette sorra, melyek összefonódtak a náci hadseregben szolgált észt „szabadságharcosok" társadalmi elismertetésével. Az 1987 és 1994 közötti időszakot a második világháborúval kapcsolatos korábbi értelmezés átformálódásának tekinti, melyben megalapozódott a nem-

zeti narratíva. Az 1995 és 2004 közötti időszak véleménye szerint az ellentétek és konfliktusok hazai és nemzetközi kiéleződését hozta, míg 2005-től 2012-ig a konszenzus jelei felerősödtek. Ene Kõresaar úgy látja, hogy ebben az utóbbi szakaszban a konzervatívabb nemzeti emlékezés vált jellemzővé, és ez hatotta át az Észt Köztársaság kikiáltása kilencvenedik évfordulójának ünnepségeit.

Az észtek náci megszállás alatti kollaborációjához hasonló érzékeny téma a litvánok holokausztban játszott szerepe. Kristina *Burinskaité* „A diaszpóra hiteltelenítése: a KGB erőfeszítése a háborús bűnösök felkutatására Nyugaton" című írásában megállapította, nehezíti a kérdéskör tárgyilagos feltárását, hogy a náci megszállás alatt betiltott, az ország függetlenségének visszaszerzésére törekvő pártok és szervezetek antiszemitizmushoz, valamint holokauszthoz való viszonyulása ellentmondásos volt. A szerző azt vizsgálta, hogy a hidegháború idején a KGB miként használta fel a litván diaszpóra lejáratására a holokauszt tragédiáját, és milyen céllal próbálta felkutatni a háborús bűnösöket. A KGB archívumaiban elemzett dokumentumokból kitűnik, a szovjet politikai rendőrség a háborús bűnösséggel a litván emigráció hiteltelenítésére törekedett. A meghamisított dokumentumok, az elferdített információk olykor éppen a valódi bűnösök felkutatását és bíróság elé állítását lehetetlenítették el.

Sztálin halála után a balti államokban abban reménykedtek, hogy Moszkva ellenőrző szerepe csökken. *Tõnu Tannberg* „Sztálin után: a Kreml »új nemzetiségi politikája« és Észtország 1953-ban" című dolgozatában kiemeli, hogy az újnak vélt politika a húszas, harmincas évek Ukrajnában és Fehéroroszországban már alkalmazott *korenyizacija*, azaz a hivatalok helyben születettekkel való feltöltési gyakorlatának újjáélesztését jelentette. A helyi káderek pozíciókba emelését és a nemzeti nyelv szabadabb használatát mégis elégedettséggel fogadta a társadalom. Tõnu Tannberg felveti a kérdést, hogy ez az engedékenyebb politika elvezethetett volna-e Berija hatalomban maradása esetén a balti államok Szovjetunióból való kiválásához, szatellit „népi demokráciákká" válásához. Úgy látja, legfeljebb az Orosz Birodalom tartományi modelljének újjáélesztésére nyílt volna mód. Ami igazolható, hogy Berija kivégzése után is megmaradt az

„új nemzetiségi politika" Észtországban, és 1971-ig nem töltötte be orosz nemzetiségű az észt kommunista párt másodtitkári pozícióját

A desztalinizációs politika részeként több mint ötezer politikai elítéltet engedtek haza a munkatáborokból Észtországba 1955-ben. *Aigi Rahi-Tamm* „A kettőzötten kirekesztett emberek. Az észt társadalom rejtett történetei (1940–1960)" című tanulmányában az elhurcoltak társadalmi fogadtatását és az ellenőrzésükkel megbízott hatóságok tevékenységét tekintette át. Megállapította, hogy akik politikai véleményüket szabadulásuk után is nyíltan hangoztatták, azokat hamarosan újból letartóztatták. Így járt az a volt politikai fogoly, aki a magyarországi forradalomról értesülve 1956 novemberében kijelentette, a kommunistákat meg kell ölni, ahogyan Magyarországon teszik. (247. o.) A szabadon bocsátottak nehezen illeszkedtek vissza a társadalomba, a családi kapcsolatok újjáépítése sokszor konfliktussal járt. A meghurcoltak gyakran tapasztalták jogaik korlátozását lakóhelyük megválasztásánál vagy munkába állásnál. Sérelmeiket „második deportálásként" élték meg. (263. o.) Kirekesztettként olykor úgy döntöttek, inkább visszatérnek Szibériába, vagy a Szovjetunió más részein keresnek munkát.

Daina Bleiere a női egyenjogúság hangzatos ideológiájának lettországi hatásait tanulmányozta félévszázados időkeretben („Nők a szovjet lett nómenklatúrában 1940–1990"). Bár 1987-ben a nők közül került ki a felső- és középfokú végzettségű szakemberek közel kétharmada, a vezető pozíciókból jóval kisebb mértékben részesültek. (266. o.) Jellemzően a párt és a közigazgatás alsóbb szintjein, vagy olyan területeken – így a feldolgozóiparban, a kereskedelemben stb. – képviseltették magukat, amelyeket az erőforrások elosztásánál másodlagosként kezelt a szovjet hatalom. A korábbi előléptetési és kinevezési rendszer 1980-as évek végi összeomlásakor a motivált nők esélyt kaptak vezetői posztokra. A függetlenség elnyerése után azonban paradox módon Lettországban a korábbi nemi előítéletek éledtek fel újból. Ezt csalódottsággal élte meg például Sandra Kalniete is, aki a Lett Népfront egyik alapítójaként küzdött a függetlenségért, és 2002–2004 között a külügyeket irányította. Az ellentmondások ellenére Daina Bleiere úgy látja, a nők egyre aktívabb szerepet játszhatnak a lett közéletben.

„Moszkva szeme Lettországban: Nyikolaj Belukha, a Központi Bizottság másodtitkára 1963 és 1978 között" című tanulmány szerzője, *Saulius Grybkauskas* szerint a másodtitkárok szerepkörének elemzésével a szovjet éra ideológiai diskurzusairól árnyaltabb kép nyerhető. A pozíciót az 1950-es években alakították ki a tagköztársaságokban. Többnyire orosz vagy ukrán származásúak töltötték be, és amolyan politikai biztosként a helyi nemzetiségből kiválasztott első titkár tevékenységét felügyelték. Kiemelt feladatuknak tekintették a tagköztársasági nacionalizmus elfojtását, az etnikai feszültség oldását. Saulius Grybkauskas úgy látja, hogy Nyikolaj Belukha másodtitkárként a lett nyelvhasználattal, kultúrával kapcsolatos jelenségeket rugalmasan kezelte, taktikusabb politikát folytatott, mint a litván másodtitkár, Valerij Kharazov. A moszkvai vezetés álláspontjának engedékeny tolmácsolóját a helyi nómenklatúra mégis szinte misztikus hatalom hordozójának tekintette.

A kronológiai rendben egymást követő tizennégy tanulmány a baltikumi népek sorsának kulcsfontosságú részleteibe enged bepillantást. A szerkesztőkkel egyetértve a tanulmánykötet tematikailag és vizsgálati módszertanát tekintve sokszínű. Változatos forrásbázist használtak a szerzők, hiszen a két világháború között keletkezett iratanyag mellett támaszkodtak a szovjet kommunista párt archívumára, az állami levéltárakra és KGB-iratokra egyaránt, de kutattak nyugati gyűjteményekben, elsősorban a külpolitikai témájú írások készítői. A kötetet hiánypótló munkaként ajánljuk a balti államok huszadik századi történelme iránt érdeklődőknek.

War, Revolution, and Governance. The Baltic Countries in the Twentieth Century [Háború, forradalom és kormányzás. A balti államok a huszadik században]. Szerk. Lazar Fleishman és Amir Weiner. Boston, 2018. 307 o.

Reszler Gábor

Franciaország, az első világháborút lezáró békeszerződések vesztese

Az első világháború százéves évfordulója komoly érdeklődést váltott ki és számos tudományos munka megjelenéséhez járult hozzá, ugyanakkor a konfliktust lezáró békerendszer legalább akkora – ha nem nagyobb – jelentőségű volt, mint maga a háború, így magától értetődő módon ezzel kapcsolatban is számos történeti szakmunka látott napvilágot az elmúlt évek során. Franciaország szerepvállalása jelentős volt az első világháborúban, ugyanakkor túlzás nélkül elmondható, hogy a béketárgyalások folyamán játszott szerepe még ennél is meghatározóbb volt az egész európai kontinens – és azon keresztül a világ jelentős része – számára. Ebből kifolyólag különösen érdekes, hogy a kortárs francia történetírás mértékadó képviselői hogyan látják napjainkban Franciaország közreműködését a Párizs környéki békék létrejöttében, illetve hogyan értékelik ezt a – sokak által kárhoztatott – szerepvállalást. A recenzált kötet szerzője *Georges-Henri Soutou* a francia diplomáciatörténészek egyik doyenje, a Sorbonne egyetem professor emeritusa, az Összehasonlító Stratégia Intézete (*Institut de Stratégie comparée*) elnöke, a Társadalomtudományi Akadémia (*Académie des Sciences Morales et Politiques*) tagja és számos, nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó tudományos alapmű szerzője.

Soutou jelen kötetében arra vállalkozik, hogy bemutassa Franciaország háborús céljait, valamint a béketárgyalások során követett stratégiáját, amely ezen célok megvalósítását kívánta elősegíteni azután, hogy a fegyverek elhallgattak a csatamezőkön. A szerző bevallottan felülnézeti megközelítésből tanulmányozza a kérdést, mivel meggyőződése szerint a katonai és politikai elit meghatározó sze-

replőinek állásfoglalása és tevékenysége nélkül nem lehet megfelelően értékelni az eseményeket. Munkája két szempontból is újszerű. Egyrészt a háborús célokat és a béketárgyalásokat egymással szoros összefüggésben vizsgálja, mint ugyanannak a folyamatnak a logikusan egymáshoz kapcsolódó és egymásra ható elemeit. Másrészt az általa vizsgált időszak a háború előtti periódussal indul és egészen a béketárgyalások lezárultáig tart, így az átlagos had- vagy diplomáciatörténeti munkáknál szélesebb áttekintést biztosít. Ugyanakkor már könyve előszavában előrevetíti, hogy a francia elképzelések és tervek végső soron csupán egy nagy illúziónak bizonyultak, így Franciaország szempontjából az első világháború – még ha a győztesek táborában fejezte is be azt – kudarccal végződött.

A kötet nyolc fejezetből áll, amelyek alapvetően kronologikus sorrendben tekintik át az eseményeket, ugyanakkor a szerző logikáját követően időnként ezt megtörve tematikus megközelítésben vizsgálnak meg egyes meghatározó folyamatokat és jelenségeket.

Az első részben Soutou áttekinti a háború kirobbanása előtti nemzetközi diplomáciai helyzetet Európában, amely 1815 óta alapvetően az erőegyensúly megőrzésének elvén alapult. Ugyanakkor a gazdaságilag és katonailag is egyre erősebbé váló Németország megkérdőjelezte ezt az alapelvet és új hatalmi egyensúlyt kívánt létrehozni, amelynek során elsősorban az általa kiépített katonai szövetségi rendszerre (a hármas szövetségre) támaszkodott. Ez a fellépés értelemszerű ellenreakciót váltott ki egy szembenálló szövetségi rendszer (az antant) fokozatos kialakulásának formájában. A két hatalmi csoportosulás között számos krízishelyzetre került sor a 20. század első éveiben, amelyek nagyobb konfliktusok veszélyét hordozták magukban, de végül sikerült őket tárgyalásos úton rendezni. A francia politikai vezetés az 1910-es évek elején megosztott volt azzal kapcsolatban, hogy egy újabb krízis esetén továbbra is a tárgyalásos megoldást kell választani Németországgal, vagy ehelyett célszerűbb lenne felvállalni a fegyveres konfliktust. Raymond Poincaré az utóbbi álláspontot volt, így miután 1913-ban köztársasági elnök lett, határozottan kiállt a háborús összeütközés felvállalása mellett egy újabb német (vagy osztrák–magyar) kihívás esetén. Ezzel párhuza-

mosan a francia katonai vezetés Németországgal kapcsolatos stratégiai hadműveleti tervei offenzív jellegűek lettek a korábbi védekező alapállás helyett. Ugyanakkor ennek esetleges sikeres kivitelezéséhez szorosan együtt kellett működni a cári Oroszországgal, mivel a francia erők önmagukban nem lettek volna elegendőek a győzelem kivívásához. A két állam összefogása optimista légkört teremtett Párizsban, ahol abban bíztak, hogy a háború gyorsan fog lezajlani és egyértelmű eredménnyel fog lezárulni, majd ezt követően tárgyalásos úton fogják rendezni az ellentéteket. Utóbbi során felmerült az Osztrák–Magyar Monarchia esetleges felosztása is, amely kielégítené a német és orosz kormányokat, Franciaország pedig ennek fejében visszakapná Elzász-Lotaringiát. Ennek alapján biztonsággal kijelenthető, hogy az antant legalább két tagja egyértelműen készült egy európai szintű fegyveres konfliktusra, így annak kirobbanásáért ők is felelősek, még ha az összecsapás kimenetelével kapcsolatban alapvetően téves elképzelésekkel is rendelkeztek.

Mindennek fényében az 1914. júliusi események is más megvilágításba kerülnek. Mint ahogy a szerző munkája második fejezetében bemutatja, a háború kirobbanásához vezető mozgósítási és hadüzenethullám a korszak politikai és katonai berendezkedéséből fakadt, ezért elkerülhetetlen volt. Ugyanakkor ezt a folyamatot az érintett államok nem tartották tragikusnak, mivel korábbi tapasztalataik alapján egyáltalán nem számoltak egy hosszan elhúzódó és komoly veszteségekkel járó konfliktussal. A francia politikai vezetés egyrészt sokáig kivárt a hadüzenettel, így saját lakossága előtt igazolni tudta, hogy nem ő kezdeményezte a háborút, de felvette a küzdelmet az agresszorokkal. Ez a kivárás hozzájárult a nemzeti egység megteremtéséhez az eltérő irányultságú belpolitikai pártok és a lakosság – amely egyébként nem volt különösebben háborúpárti hangulatban – körében, amely fontosnak bizonyult a hosszúra nyúló konfliktus során. A késleltetett hadüzenet emellett főképp annak volt betudható, hogy a katonai és politikai vezetés nem volt róla teljes mértékben meggyőződve, hogy a háború elkerülhetetlen, mivel számos békéltető gesztusra került sor német és osztrák–magyar részről, ami akár a korábbi krízisek mintájára egy tárgyalásos megoldás lehetőségét is

felvillantotta. Ugyanakkor a felsővezetés egy része attól tartott, hogy egy meghátrálás a francia–orosz szövetség meggyengülését vonná maga után, mivel azt követően Szentpétervár nem bízna többé Párizsban, ezért inkább támogatták az orosz mozgósítás elindítását, ami automatikusan maga után vonta a többi állam hasonló lépését, majd pedig a háború kirobbanását. Ebből kifolyólag Soutou megállapítja, hogy a francia kormányzat egy csoportjának fellépése egyértelműen hozzájárult a világháború kitöréséhez, még ha a felelősség nagyobb részét a központi hatalmakra is hárította.

A harmadik fejezet a francia diplomácia lépéseit tekinti át 1914 és 1917 között, melyek kiindulópontja egy brit–francia–orosz megállapodás megkötése volt 1914 szeptemberében. Ebben a három ország kötelezte magát, hogy nem köt különbékét, a Németország feletti teljes győzelemre törekszik, ezt követően pedig kizárólag a három kormányzat közös megállapodása alapján fogja aláírni a békeszerződést a központi hatalmakkal. Ez egyben azt is jelentette, hogy az elmúlt száz év diplomáciai szokásaival szakítva nem állt szándékukban a tárgyalásos megegyezés az ellenfelekkel, hanem azok legyőzését és egy új európai rend kialakítását tűzték ki célul. Mindazonáltal a háború – előre nem várt – időbeli elnyúlása a katonai mellett komoly diplomáciai erőfeszítéseket is életre hívott. Kiemelt kérdés volt a három szövetséges közti jó kapcsolat fenntartása és elmélyítése, a hadba lépés közvetlen kiváltó okaiként szolgáló Belgium és Szerbia idő előtti békekötésének megakadályozása, valamint a lehető legtöbb semleges állam csatasorba állítása az antant oldalán. A francia diplomácia elsősorban az utóbbi területen volt sikeres, hiszen sikerült elérni Olaszország, Görögország, Románia, majd pedig az Amerikai Egyesült Államok csatlakozását a központi hatalmak elleni harchoz, amely gyakorlatilag biztosította azt a gazdasági és katonai erőfölényt, amely szükséges volt a győzelem kivívásához egy hosszan elhúzódó totális háborúban. Emellett szintén sikernek könyvelték el, hogy korlátozni tudták az ellenséges táborhoz csatlakozó államok számát – különös tekintettel Spanyolországra, amelynek hadba lépése mind Európában, mind pedig Afrikában kényes helyzetbe hozta volna Franciaországot.

Soutou ezt követően Franciaország konkrét háborús céljainak kialakulását veszi górcső alá, mivel ezek jelentősen átalakultak a hosszúra nyúló konfliktus során. A francia kormány kiindulási pontja Elzász-Lotaringia visszaszerzése és egy európai színtéren alárendelt szerepet játszó Németország létrehozása volt a háború utáni rendezés során. A konfliktus előrehaladtával Párizs már a Rajna teljes bal partjára igényt tartott, ugyanakkor ennek elfogadtatása saját szövetségeseivel sokba került, hiszen cserébe Oroszország nagyszabású területi igényeit kellett volna jóváhagynia, amelyek nem csupán Kelet-Európa, hanem a Török Birodalom egy részének (ideértve Konstantinápolyt) megszerzését is magába foglalták volna, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia felszámolását is. Ugyanakkor egy ennyire megerősödött Oroszország már az európai erőegyensúly felborulásával fenyegetett, tehát a francia beleegyezés még váratott magára a háború első éveiben. Eközben 1916 májusában sikerült megegyezni Nagy-Britanniával az Oszmán Birodalom felosztásáról, amelyet a Sykes–Picot-egyezmény rögzített, és komoly területi nyereséget jelentett Franciaország számára a Közel-Keleten. Ezzel együtt az európai politikai és területi rendezés volt a legfontosabb, amellyel kapcsolatban két különböző tervet is kidolgoztak 1917 elejére Párizsban. A radikálisabb változat Németország jelentős részeinek elcsatolását és az Osztrák–Magyar Monarchia feldarabolását tűzte ki célul, míg a visszafogottabb verzió megelégedett ezen államok jelentős meggyengítésével, ugyanakkor nem született végleges döntés arról, hogy melyik megvalósítása mellett foglal majd állást a francia politikai vezetés.

Az ötödik rész a francia háborús célok kialakulásában szerepet játszó fontosabb tényezőket járja körbe. Ezek között kell említeni a republikánus ideológiát, amely a konfliktust francia részről jogos háborúnak állította be, amely a köztársasági érdekeket védte a hegemón porosz törekvésekkel szemben. Ehhez kapcsolódva napirenden volt az 1871-ben létrehozott német egység megkérdőjelezése is, amely értelemszerűen megváltoztatta az európai erőviszonyokat, ezért francia részről felmerült az egyesülés folyamatának nemzetközi jogi oldalról történő kétségbe vonása is. A nemzetiségi kérdéssel is

sokat foglalkoztak Párizsban, de elsősorban nem a nemzeti összetartozás elősegítésének szándékával, hanem az antanttal együttműködő nemzetek megjutalmazása, illetve az azzal szembenálló hatalmak meggyengítésének céljából, vagyis kizárólag saját geopolitikai érdekeik mentén. Ennek keretében merült fel például az Osztrák–Magyar Monarchia szövetségi állammá szervezésének gondolata is, ami kevésbé volt radikális, mint az állam felszámolására vonatkozó – szintén létező – francia elképzelések. 1917 elején Poincaré egy úgynevezett Tanulmánybizottságot (*Comité d'études*) is létrehozott, amely elsősorban tudósokból állt, és az volt a célja, hogy szakmai ismereteire támaszkodva kidolgozza az európai határvonalak átrajzolására vonatkozó francia álláspontot. Ugyanakkor nagyszabású és aprólékos munkája ellenére végül a francia békedelegáció csak esetenként vette figyelembe a bizottság javaslatait a béketárgyalások során, mivel a reálpolitikai megfontolások többet nyomtak a latban, mint a tudományosan megalapozott érvelés. A háború előrehaladtával egyértelművé vált, hogy annak lezárása után új rendszer fog létrejönni a nemzetközi diplomáciában, és az erőközpontok helye is változni fog, mint ahogy az államok közötti kapcsolatok is más alapokon fognak nyugodni, mint a konfliktust megelőző időszakban. Emellett az is nyilvánvaló volt, hogy a gazdasági potenciál birtoklása kulcsfontosságú tényező, ezért Párizs mindent megtett annak érdekében, hogy saját gazdasági pozícióit Németország kárára javítsa, amihez elsősorban Elzász-Lotaringia, a Saar-vidék és Luxemburg ipara jelenthette a megoldást, másrészt pedig olyan széleskörű együttműködési szerződések megkötése, amelyek Franciaországot méltó vetélytársává tehetik Németországnak gazdasági téren. Ebben Nagy-Britannia egyre fokozottabb támogatása is fontos szerepet játszott, mivel a francia fél ekkor már számíthatott a szigetállam segítő hozzáállására a leendő tárgyalásokon. Ezenfelül a francia kormány számíthatott a lakosság támogatására is, amely az átélt szenvedések hatására elkötelezett volt amellett, hogy olyan békét kössenek majd meg, amely hosszú távra garantálja egy hasonló konfliktus kirobbanásának elkerülését.

A szerző a következő fejezetben az 1917-es év változó és bizonytalan külpolitikai helyzetét mutatja be részletesen, amely sorsdön-

tőnek bizonyult a háború lezárása szempontjából. A harcoló felek egyre fokozódó veszteségei és kifáradása következtében az volt a fő kérdés, hogy az összecsapás tárgyalásos úton ér véget vagy valamelyik fél teljes katonai győzelmével. Noha az antantot alkotó államok vezetői elvileg megállapodtak abban, hogy nem kötnek különbékét, a katonai és gazdasági nehézségek hatására ezt mindegyik országban fontolóra vették, Oroszországot pedig politikai berendezkedésének és hadseregének összeomlása végül rá is kényszerítette ennek meglépésére. Ezzel egyidőben több megegyezési kísérlet is zajlott London, Párizs, Berlin és Bécs között 1917 folyamán, amelyek akár – a korábbi elhatározásokkal szemben – a konfliktus tárgyalásos lezárását is eredményezhették volna Soutou szerint. Végül azonban ezek nem vezettek eredményre a háborús helyzet és az adott országok belpolitikai viszonyainak alakulása miatt, ami nem csupán azt vetítette előre, hogy a tárgyalásos megegyezés hiányában a háború az egyik tábor teljes vereségéig fog zajlani, hanem egyben azt is, hogy a következő időszak a világ feletti európai dominancia végóráit jelenti.

A hetedik rész a konfliktus katonai lezárását és a fegyverszünetek megkötését mutatja be röviden. Az antant győzelmében fontos szerepét játszott, hogy Franciaországban Georges Clemenceau került a kormány élére, aki teljes mértékben elkötelezett volt a konfliktus fegyveres lezárása mellett és minden tárgyalásos opciót mereven elutasított. Ugyanakkor szilárdan kitartott a korábban kidolgozott háborús célok mellett, amelyek a központi hatalmak nagymértékű legyengítését, valamint Franciaország és szövetségesei jelentős megerősítését jelentették – még ha ennek pontos részleteivel kapcsolatban a kormányfő a háború lezárása előtt nem is fejtette ki álláspontját. Például az Osztrák–Magyar Monarchia jövőjével kapcsolatban még 1918 végén sem tartotta feltétlenül szükségesnek az államalakulat teljes felszámolását, noha a baráti nemzetek területének gyarapítását feltétlenül ennek kárára kívánta megvalósítani. Ugyanakkor Párizsnak tudomásul kellett vennie, hogy mivel korábban lemondott a tárgyalásos béke lehetőségéről, a fegyveres győzelem kivívása után a béke feltételeibe a korábbinál jóval nagyobb súllyal szóltak bele az abban kulcsszerepet játszó angolszász hatalmak. Különösen fontos

volt az Egyesült Államok szerepe, mivel annak vezetője, Thomas Woodrow Wilson elnök sok kérdésben teljesen más álláspontón volt, mint a francia politikai vezetés tagjai, így a tervezettnél szűkebb keretek közé szorította a francia területi és gazdasági ambíciókat. A győztes hatalmak alapvetően más elképzelésekkel rendelkeztek olyan fontos kérdésekről, mint Németország egységének fenntartása, az oroszországi bolsevik mozgalommal kapcsolatos álláspont, a területi rendezés és a nemzetiségek kérdése, ami már 1918-ban nagyon komoly ellentéteket vetített előre a béketárgyalások során az elvileg egy oldalon álló országok képviselői között.

A kötet utolsó részében Soutou a Párizs környéki béketárgyalásokat mutatja be időrendben haladva, amelyek közül kiemelt figyelmet fordít a versailles-i békeszerződésre, míg a többi szerződésről csupán összefoglaló jelleggel emlékezik meg. Ezt a struktúrát azzal az érvvel támasztja alá, hogy a Németországgal kötött béke volt messze a legfontosabb az összes közül, amely új nemzetközi és európai rendet hozott létre. Ennek kialakításában kulcsszerepet játszott Clemenceau, akinek legfőbb célja Franciaország biztonságának garantálása volt, amelyhez meggyőződése szerint a központi hatalmak lehető legnagyobb mértékű meggyengítésén és korlátozásán keresztül vezetett az út. Mindazonáltal ez alapvetően hibás megközelítésnek bizonyult, mivel elvetette a leendő revízió magvait is, ami a második világháború fő kiváltó oka lett. Súlyos problémát jelentett az is, hogy a nemzetek önrendelkezési jogát alárendelték a geopolitikai érdekeknek, így az sok esetben jelentős sérelmet szenvedett, mint például Magyarország esetében. A szerző szerint a békerendszer legfőbb hibája annak büntető jellege volt, amely mögött ugyanakkor nem állt kellőképpen erős szövetségi rendszer, hogy hosszú távon képes legyen a kialakított berendezkedést fenntartani. A szerző szerint ebből kifolyólag Franciaország kezéből azért csúszott ki a győzelem hosszú távon az új európai rendben, mert nem volt képes 1917-ben tárgyalásos úton lezárni a konfliktust vagy ennek hiányában olyan erőkoncentrációt létrehozni 1919–1920 folyamán, amely garantálta volna az új rend stabilitását.

Georges-Henri Soutou kötete a téma alapos ismeretén alapulva íródott magas színvonalú szakmunka, amely igyekszik tartózkodni

a leegyszerűsítő megállapításoktól és nem riad vissza a francia lépések kritikájától sem. Magyar szemmel nézve sajnos néhány bántó pontatlanság maradt a műben, mint például a trianoni békeszerződés aláírásának 1920. június 2-ra datálása, a magyar területi veszteség 50 százalékban való meghatározása, illetve egy helyen Budapest és Bukarest összekeverése. Ezen apróságokat leszámítva elmondható, hogy a névmutatóval és számos térképpel kiegészített kötet joggal tarthat igényt a korszak iránt érdeklődő olvasók figyelmére, mivel a nagy folyamatok ismertetése mellett számos új adalékot tartalmaz a francia politikai vezetés terveiről és szándékairól a háború alatt és után.

Georges-Henri Soutou: *La Grande Illusion. Comment la France a perdu la paix 1914-1920* [A Nagy Illúzió. Hogyan vesztette el Franciaország a békét 1919–1920]. Éditions Tallandier, Paris, 2019. 383 o.

Bene Krisztián

Száműzött történetírók

Napjainkban számos, az emigrációval kapcsolatos kisebb-nagyobb vállalkozások láttak napvilágot. Egyre-másra jellennek meg a kivándorlással foglalkozó írások, amelyek különböző aspektusokból kívánják a kérdést górcső alá venni. Ugyanakkor kevés olyan kötet van, amely a száműzött történészek és történetírók meghurcoltatásait vizsgálná. Talán ebből a szempontból lehet hangsúlyos *Stefan Berger* és *Philip Müller* tanulmánykötete.

A közel háromszáz oldalas *A kivándorlás dinamikája* címet viselő tanulmánykötet a „Making Sense of History" című sorozatban jelent meg 2022 nyarán. A sorozat céljai közt említhető a történelmi emlékezet feltárásán túl, hogy a történetelmélet és a történetírás egyes képviselőinek is emléket állít. Ebből adódóan az emigráns történészekről szóló kötet teljesen megfelel a fenti kereteknek. Stefan Berger az utóbbi évek egyik legjelentősebb historiográfiai vállalkozásának kezdeményezője, hiszen a Bochumi Ruhr-vidéki Egyetem professzora sokak számára ismerős lehet a „Writing the Nation" sorozat, valamint az általa szerkesztett *Az elkötelezett történész* című 2019-es kötet kapcsán.[1] Az előbbi összeállítás a Palgrave Macmillan kiadó gondozásában megjelent, historiográfiai témájú és a nemzeti történetírásokra koncentráló, több mint száz történész kollektív munkáján alapuló sorozat,[2] amelynek interpretációs keretét az utolsó*, A múlt mint történelem*[3] (2015) című zárókötet adja.[4]

1 Lásd bővebben: Erős Vilmos: Idolum és realitás. Az elkötelezett történész. in: *Történelmi Szemle*. 2021. LXIII. évf. 4. szám.

2 Káli Róbert, Törő László Dávid: A nemzet és kihívói. in: *Aetas*, 2014. 29. évf. 4. szám

3 Berger, Stefan (with Christoph Conrad): *The Past as History. (National Identity and Historical Consciousness in Modern Europe.) Writing the Nation.* Basingstoke, 2015.

4 Lásd bővebben: Erős Vilmos: A múlt mint történelem. Elmélkedések Stefan Berger könyve és a Writing the Nation sorozat kapcsán. in: *Aetas* 2019. 34. évf. 2. szám.

A következő sorokban Stefan Berger és Philip Müller szerkesztésében megjelent tanulmánykötetet kívánom ismertetni, amelynek célja a szerkesztők szerint, hogy bizonyos értelemben emléket állítson a kényszeremigrációt vállalt történészeknek. Ebben a kontextusban kell számolni a kötetben megjelenő XX. század politikai szélsőségeivel és az azt elszenvedő történész nemzedékkel. A kötet kérdésfeltevései arra terjednek ki, hogy miként hatott az emigráció az egyes történészek (tudományos) pályájára, valamint, hogy milyen következményekkel bír a politikai üldöztetés.[5] Hasonló vállalkozással az olvasó 2018-ban találkozhatott az Antoon De Beats nevével fémjelzett *Bűncselekmények a történelem ellen* című kötetben.[6]

Beats a tanulmánykötetben is szerepel egy írásával, amelyben azt vizsgálja, hogy a közelmúltban a történészekre tett politikai nyomás milyen formában nyilvánult meg. A tanulmány hátterében a Freedom House jelentése áll, amely az egyes országokban a demokrácia visszafejlődését mtatta ki. Konkrétabban a szerző azt vizsgálja, hogy a jelentésben szerepelő országok száműzött történészeinek miben állhat a tudományos lehetőségük, ha egyáltalán lehetséges a kérdéssel számolni.[7]

A kötet egyetlen magyar szerzője *Erős Vilmos*, aki a két világháború között kibontakozó magyar szellemtörténet egyik reprezentánsának, a zsidó származású Ifj. Iványi-Grünwald Bélának az önként vállalt száműzetését mutatja be a történetírás kontextusában. A szerző tanulmánya[8] a kötettel azonos címet viselő 2019-es bochumi konferencián hangzott el élőszóban.

A tanulmány szerzője alapvetően egy központi kérdés megválaszolására törekedett, jelesül arra, hogy Iványi-Grünwald Béla szellemtörténeti orientációja kimutatható-e a történetírása egészében,

5 Lásd bővebben: Berger, Stefan and Müller, Philipp: Introduction (Dynamics of Émigré Scholarship in the Age of Extremes). in: Berger, Stefan and Müller, Philipp: *Dynamics of Emigration (*Émigré *Scholars and the Production of Historical Knowledge in the 20th Century.)* New York: Berghahn Books 2022.

6 De Beats, Antoon: *Crimes against History*. London: Routledge, 2018.

7 De Beats, Antoon: The Long Arm of the Dictator. (Cross-Border Persecution of Exiled Historians.) in: Berger, – Müller *i.m.* 58–73.

8 Erős Vilmos: From Geistesgeschichte to Public History. (The Years of Emigration of the Hungarian Historian, Béla Iványi-Grünwald, Jr.) in: Uo.: 156–172.

vagy az emigrációs „*public history*-val" új irány kezdődött Iványi-Grünwald munkásságban.

Erős a fenti kérdés megválaszolása előtt értékeli a magyar emigrációs történészek három hullámát, oly módon, hogy nemcsak az emigrációt kiváltó különböző okokat tárja fel, de még historiográfiai kontextusba is helyezi az egyes reprezentánsokat.

Nem kifogásolható, hogy a népi demokrácia teremtette új tudománypolitika okozhatta a második világháború utáni emigrációs hullámot, amely a szélsőjobboldali, sok esetben dilettáns történészeken túl a szellemtörténet képviselőit is érintette. Utóbbi csoportba tartozik Ifj. Iványi-Grünwald Béla is, noha a szerző is kiemeli, ez nem volt „tervszerű" folyamat.

A szerző a szellemtörténet kimutathatóságát Iványi-Grünwaldnál több aspektusból is vizsgálja. Az sem elhanyagolható szempont, hogy a történetíró Szekfű Gyula és Hóman Bálint tanítványa volt, valamint ennek kontextusában említi a tanulmány Max Scheler, illetve Karl Mann hatásait is. Erős szerint Iványi-Grünwald első nagyszabású munkája a Széchenyivel kapcsolatos gazdaságtörténetírás, amely a szerzőt a Fontes sorozatig vitte. Ugyanakkor Iványi-Grünwald szellemtörténeti orientációját a szerző egyértelműen a Gyömrei Sándorral való vitájához köti, amelyben a fiatal történész a szellemtörténet módszereinek a gazdaságtörténetben való felhasználhatóságáról értekezik.

Erős Vilmos azonban nemcsak személyekhez, illetve a fent említett vitához kapcsolja Iványi-Grünwald szellemtörténeti működését, hanem meg is nevezi azokat az önálló világnézeti szempontokat, amely a szerző műveiben egyfajta koncepcionális keretet adnak. Ilyen a (világ) történetet formáló egyéniségek „szellemi ember" fogalma, amelynek archetípusa Széchenyi Istvánhoz köthető. A szellemi ember háttérbe szorulására kialakított fogalom pedig a „hanyatlás".

Ahogy már utaltam rá, Erős szerint Iványi-Grünwald 1938-as angliai emigrációja nem országelhagyásként indult, csupán külföldi forrásgyűjtésként, 1940-ben döntött a történész a végleges emigráció mellett.

A tanulmány az emigrációs időszakot egy központi kérdés kontextusában értelmezi: megtört-e Iványi-Grünwald szellemtörténeti működése az emigrációs időszak előtti időkhöz képest? A kérdés

megválaszolására a szerző részben elemzi, részben ismerteti a történész legnagyobb emigrációs teljesítményét, az 1955–1964 között tarott BBC-s előadássorozatát. Az előadássorozatnak azontúl, hogy aktuálpolitikai tartalma is, más jelentősége is van, hiszen egy ellenpólus felállításra törekedett.

Utóbbi abban ragadható meg, hogy a sorozatban meghatározó referenciaként jelen van a kereszténységszemlélet, valamint a Szent Istvánra, illetve a szekfűi értelemben vett Szent István-i államra történő hivatkozás. Szent István szerepét a szerző a Nyugat-Európához való tartozás egyik fő szimbólumaként láttatja. Erős meglátása szerint az emigrációs időszakban érvényesül még a nemzeti gondolat is, amely pedig inkább Széchenyi István szellemében ragadható meg.

A tanulmány a fentiekkel azt kívánja bizonyítani, hogy az emigráció nem jelentette Iványi-Grünwald számára a szellemtörténettől való teljes elhatárolódást, hiszen a nemzeti kultúrához való kötődés a szerző szerint változatlan az életműben.

Részleges lemondásról viszont számolhatunk Erős Vilmos szerint, hiszen a történész (a tanulmány szerint egzisztenciális okok miatt) lemond a szellemtörténet szintetizáló törekvéseiről. Ezenfelül változások is megfigyelhetők Iványi-Grünwald szellemfogalmában, hiszen a fent már tárgyalt hanyatlás gondolat már kevésbé érhető tetten.

Szintén magyar vonatkozású *Judith Szapor* Polányi Stricker Lauráról szóló tanulmánya, amely két szempontból is fontos kérdéseket vet fel. Egyrészt Polányi az első nő történészek egyike, aki doktorátust szerzett, másrészt pedig a szerző egodokumentumok alapján kívánja rekonstruálni a női értelmiségi migráns tapasztalatait.[9]

Kai Johann Willms az önkéntes emigráció deprovinciáló hatásairól ír, amit a hidegháborús Amerikába emigrált lengyel emigráns tudósok működésében kutat. A tanulmány olyan kérdéseket vet fel, amelyek arra válaszolnak, hogy a tudósok mennyire képesek vagy akarnak asszimilálódni, vagy mennyire képesek autonóm történetfelfogásukat hirdetni akár „kisebbségben" is.[10]

9 Szapor, Judith: The Unlikely Careers of Laura Polanyi (1882–1959) as a Historian. (The Intersections of Exile, Gender, Class and Age.) in: Uo.: 139–155.

10 Willms, Kai Johann: Between Integration and Institutional Self-organiszation. (Polish Émigré Scholarship in the United States, 1939–1989.) in: Uo.: 124–138.

Az autonóm történelemszemlélet, valamint a szellemtörténet szempontjából lehet tanulságos *Iryna Mykhailova* tanulmánya, amely Kristeller emigráns történetírói működését mutatja be[11]. A szerző tétele, hogy Kristeller az Egyesült Államokba való kivándorlása nem módszertani és elméleti változást okozott a történetíró történetfilozófiai szemléletében, hanem sokkal inkább megerősítette a saját pozícióját a történetírásra vonatkozóan. Ezt a szerző nemcsak Kristeller munkáira hivatkozva állítja, hanem gyakran idéz a történetíró életrajzából.

Az itáliai humanizmussal, valamint a reneszánsszal foglalkozó Kristeller 1905-ben született egy középosztálybeli zsidó családban. A történész történetfelfogására egyértelműen hatást gyakoroltak olyan szerzők és gondolkodók mint: Platón, Kant, Burckhardt, Rickert és Dilthey.

Iryna Mykhailova szerint pedig a fenti nevek megkerülhetetlenek abban, hogy megértsük miért ítélte el Kristeller az egyoldalú analitikus filozófia dominanciáját az Egyesült Államokban.

A szerző kutatásai jól rekonstruálják a történetíró életpályáját, hiszen kiderül, hogy Kristeller esetében is egyfajt önkéntes emigrációról van szó, hiszen a náci befolyás miatt hagyta el szülőföldjét Olaszország irányába, ahonnan szintén a jobboldali politikai dominancia miatt menekült az Egyesült Államokba. A szerző főleg ezt az emigráns történetírói korszakot értelmezi, másképpen fogalmazva, hogy a neokantiánus pozíció miképpen áll szemben az analitikus történelemfilozófiával. Ennek látleletei Kristeller működése szempontjából a Columbiai Filozófiai Tanszék vagy az Amerikai Filozófiai Társaság, ahol a „német iskola" módszerei nem lehettek versenyképesek az analitikus filozófiával szemben.

A szerző tanulmányában egy külön fejezetben tesz említést Kristeller és a szintén emigráns történész Carl Hempel viszonyáról. Ezenfelül Iryna Mykhailova úgy mutatja be a történetíró álláspontját az általános törvények logikájának hírdetőjével szemben, hogy kimutatja a Kristellerre tett rickerti hatást is. Ez abban ragadható meg a tanulmány alapján, hogy a szerző kiemeli az induktív történelmi

11 Mykhailova, Iryna: Defending Objectivity. (Paul Oskar Kristeller and the Controversy over Historical Knowledge in the United States.) in: Uo.: 94–108.

általánosítások és a természettudományok általános törvényei között meglévő különbséget, amelyeknek eltérő ismeretelméleti bázisai vannak, az alapvető eltérés pedig az általános és az egyes.

Ugyanakkor Iryna Mykhailova tanulmánya arra enged következtetni, és maga a szerző is utal rá, hogy Kristeller részéről a vita inkább nyitott kérdéseket eredményezett, nem pedig zárt következtetéseket. Ennek okát a szerző abban láttatja, hogy Kristellernek célja az lehetett, hogy megtörje az amerikai történelmi tudományok elszigeteltségét.

Jo Tollebeek Kristellert első generációs emigrált történésznek tartja abban a tanulmányában, amelyben az emigráció és a hozzá kapcsolódó identitás kérdéseit taglalja. Ugyanakkor a szerző írását csak a második generációs történészekre vonatkoztatja olyan jellemző személyiségeskről szólva mint Georg G. Iggers és Peter Gay.[12]

Herman Paul hasonló kérdéseket vet fel, amikor arról ír, hogy mennyire lehet szakember (történész) az emigrációban működő tudós. E felvetést a szerző szociológiai szempontból is vizsgálja (lásd a Robert E Parkra történő hivatkozást), mégpedig úgy, hogy összeveti a stabil környezetben dolgozó történészt az emigráns, a kultúrák közötti hibrid terekben mozgó és élő történésszel.[13]

Szintén a náci rezsim által pozíciójukból kiszorított tudósokat vizsgálja *Joseph Malherek*, akinek tanulmánya a német értelmiségiek megmenekítéséről szól, de teljesen más vonatkozásban mint a korábbi tanulmányok. Malherek a nativizmus és az antiszemitizmus meglehetősen tartós meglétét kutatja olyan történészek körében, akiket a Vészhelyzeti Bizottság (*Emergency Committe*) menekített meg a politikai szélsőségektől. Ugyanakkor a szerző számára kérdéses, hogy az amerikai megsegítési program valóban a tudósok megmentésére irányult-e, vagy a vallástól és kultúrától független tudást akarták inkább menteni.[14]

Sérgio Campos Matos és *Christophe Araujo* portugál emigráns történészekről közölnek egy-egy tanulmányt. Míg az előbbi szerző

12 Tollebeek, Jo: A' Private Perch' (Cosmopolitanism, Nostalgia and Commitment in the Émigré Historian's Persona.) in: Uo.: 23–44.

13 Paul, Herman: The Émigré Historian. (A Scholarly Persona.) in: Uo.: 45–57.

14 Malherek, Joseph: Nativism and the Spectre of Antisemitism in the Placement of German Refugee Scholars, 1933–1945. in: Uo.: 74–93.

arra keres választ, többek között Ortega kapcsán, hogy a száműzetési tapasztalat mennyire befolyásolhatja az egyes történészek történetfelfogását, addig Araujo a Franciaországba emigrált történészekkel foglalkozik.[15]

A tanulmánykötetben a délkelet-európai történelem is jelen van, a balkáni nemzetek történetírásának kontextusában, amit a szerb Dimitrije Đorđević 20. századi emigráns történész neve fémjelez.[16]

A tanulmányok sokszínűsége és azok mondanivalói mindenképpen igazolják a könyv bevezetőjében felsorakoztatott célkitűzéseket, így illeszkedve az emigráns tudományosság történetírásába. A kötetet a szerkesztőpáros összegzése zárja, amelyben olyan konklúziót fogalmaznak meg, amely a könyv pozitívumait, annak perspektíváinak újdonságát kívánják hangsúlyozni. Ugyanakkor olyan nyitott kérdésekkel is számolhatunk, amelyek a további kutatások fontosságát helyezik kilátásba. Talán nem is kell sokat várni egy újabb száműzött történészekről szóló kötet megjelenéséig.

Berger, Stefan and Müller, Philipp (szerk.): *Dynamics of Emigration (*Émigré *Scholars and the Production of Historical Knowledge in the 20th Century.)* [A kivándorlás dinamikája. Az emigráns tudósok és történeti ismereteik a XX. században]. New York: Berghahn Books. 2022. 308 o.

Paál Zoltán

15 Campos Matos, Sérgio: António Sérgio and José Ortega y Gasset. (History, Theory and Experiences of Exile.) in: Uo.: 205—223. Araujo, Christophe: Émigré Portuguese Historians in France, 1933– 1974. (New Methods of Thinking and Writing Portuguese History.) in: Uo.: 224—236.

16 Michael Antolović: Networking in Santa Barbara, Writing History. (Dimitrije Đorđević and the Comparative History of Balkan Nations.) in: Uo.: 188—204.

E számunk szerzői

Ifj. Barta János – az MTA doktora, professor emeritus, DE Történelmi Intézet
Bába Viktória – PhD-hallgató, PTE, Francia Tanszék
Bene Krisztián – intézetvezető egyetemi docens, PTE, Francia Tanszék
Erdős Zoltán – történész PhD-hallgató (ELTE BTK Történelem Segédtudományai Program, Budapest), helyismereti könyvtáros, osztályvezető (Csorba Győző Könyvtár, Pécs)
Géczi Róbert – PhD, geográfus, honlapszerkesztő, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár; főiskolai docens, Wesley János Lelkészképző Főiskola
Horváth Csaba – jogász, okleveles közgazdász
Madarász Imre – CSc. habil. egyetemi docens, DE Olasz Tanszék
Nándori Rita – PhD-hallgató, KGRE
Paál Zoltán – történelem–magyar szakos egyetemi hallgató, DE
Peterecz Zoltán – PhD, egyetemi docens, EKE
Reszler Gábor – PhD, ny. főiskolai tanár, NYE
Sashalmi Endre – az MTA doktora, intézetvezető egyetemi tanár, PTE Középkori és Koraújkori Tanszék
Schrek Katalin – PhD, egyetemi adjunktus, DE Történelmi Intézet
Semsey Enikő – KGRE BTK, történelem MA, független kutató

(*Rövidítések*: DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; KGRE BTK: Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar; NYE: Nyíregyházi Egyetem; PTK: Pécsi Tudományegyetem)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség